

500378

HUSZÁR GÁL

A KERESZTYÉNI

GYÜLEKEZETBEN VALÓ

ISTENI DICSÉRETEK

KÁLMÁNCSEHI MÁRTON

REGGELI ÉNEKLÉSEK

1560—1561

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1983

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

EDDIG MEGJELENT KÖTETEIBŐL:

- V. Heltai Gáspár: Cancionale, azaz históriás énekeskönyv. Kolozsvár 1574. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- VI. Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő 1582. A kísérő tanulmányt írta Kovács Sándor Iván. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- VII. Hoffgreff-énekeskönyv. Kolozsvár 1554—1555. A kísérő tanulmányt írta Tarnóc Márton. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- VIII. Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár 1575. A kísérő tanulmányt írta Kulcsár Péter. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- IX. A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek. Várad 1566. A kísérő tanulmányt írta Schulek Tibor. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- X. Baranyai Decsi János: Az Caius Crispus Sallustiusnak két históriája. Szében 1596. A kísérő tanulmányt írta Kurcz Ágnes. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- XI. Sambucus, Joannes: *Emblemata*. Antverpiae 1564. A kísérő tanulmányt írta Prof. Dr. August Buck (Marburg a/L). A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.

ELŐKÉSZÜLETBEN :

- XIII. Laskai János: Az Aesopus életéről, erkölcséről, minden fő dolgairól és haláláról való história. Debrecen 1592. A kísérő tanulmányt írja Uray Piroska. A faksimile szövegét gondozza Varjas Béla.

BIBLIOTHECA
HUNGARICA
ANTIQUA
XII.

KÁLMÁNCSEHI MÁRTON
REGGELI ÉNEKLÉSEK
HUSZÁR GÁY

A KERESZTYÉNI
GYŰLEKEZETBEN VALÓ
ISTENI DICSÉRETEK

BORSA GEDEON
KÁLMÁNCSEHI MÁRTON
REGGELI ÉNEKLÉSEK
VALÓ SAJÁTÁ

1861—1861

1983

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TUDOMÁNYOS KIADÓVÁLLALATA

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

SZERKESZTI
VARJAS BÉLA

XII.

HUSZÁR GÁL

A KERESZTYÉNI
GYÜLEKEZETBEN VALÓ
ISTENI DICSÉRETEK

KÁLMÁNCSEHI MÁRTON
REGGELI ÉNEKLÉSEK

1560—1561

HUSZÁR GÁL
A KERESZTYÉNI
GYÜLEKEZETBEN VALÓ
ISTENI DICSÉRETEK

KÁLMÁNCSEHI MÁRTON
REGGELI ÉNEKLÉSEK

1560—1561

A KÍSÉRŐ TANULMÁNYT ÍRTA

BORSA GEDEON

A FAKSZIMILE SZÖVEGÉT GONDOZTA

VARJAS BÉLA

1983

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

BIBLIOTHECA MUSEI HISTORICI

A KERESZTYÉNI
GYŰLEKEZETBEN VALÓ
ISTENI DICSÉRETEK

KALÁNYCSÉNI MÁRTON
REGGELI ÉNEKLESEK

INÉNYI
OLAV NEMZETKÖZÖS
KÖZÖSSÉGI ÉNEKLESEK

BORSY GÉBORN
NOTTVA ÉNEKLESEK
A KÖZÖSSÉGI ÉNEKLESEK
VÁLÁS BELI

ISBN 963 05 3112 7 (kötet)
ISBN 963 05 3113 5 (füzet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest · 1983

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HODALY TÍRTE Printed in Hungary

AZ ELVESZETT ÉS A MEGKÉRÜLT MŰ

Újfalvi Imre az 1602-ben Debrecenben megjelent énekeskönyv előszavában összefoglalta az általa ismert nyomtatott magyar énekeskönyvek legfontosabb adatait.¹ Ebben, a magyar irodalom és bibliográfia történetének páratlan dokumentumában, az időrendben haladó felsorolás az 1554-ben Kolozsvárott nyomtatott Tinódi-féle „Cronica”² után következőképpen hangzik (a továbbiakban az idézetek mindig a mai helyesírásnak megfelelően szerepelnek): „Kálmáncehi Márton mester (ítélem, hogy azt hívják vulgo Sánta Mártonnak) a keresztyéni gyülekezetekben való reggeli énekléseket, melyeket primának hívnak, magyarra fordította a psalmusokkal egyetemben. Vannak ebben himnuszok, antifónák, psalmusok, responsoriumok, versiculi, prae-cationes seu collectae & benedicamus in octavo. Huszár Gál bocsátott ki isteni dicsérteket és psalmusokat, azok közül válogatottakat, melyek a jámbor atyafiaktól szereztettenek, anno 1560. in octavo, cum dedicatoria epistola ad Petrum Melium.”

¹ RMK I. 376. — Az előszó bibliográfiai részének szövegkiadása: ItK 1957. 372—373.

² RMNy 109. — BHA II.

Az elmúlt közel négy évszázad során Újfalvi óta azonban senki sem látta vagy írta le a most felsorolt legkorábbi magyar nyelvű nyomtatott egyházi énekeskönyveket, jóllehet ezek a hazai irodalom-, zene-, nyomda- és egyháztörténet szempontjából egyaránt rendkívül becses és fontos emlékek ígérkeztek. Ennek tulajdonítható, hogy az utolsó száz évben egész sor, a fentiekben körvonalazott szakterületeken tevékenykedő kutató foglalkozott Újfalvinak idézett soraival, igyekezve azokat értelmezni és értékelni. Miután azonban példány továbbra sem került elő sem Kálmáncsehi, sem Huszár munkájából, a vélemények kialakításában, de különösen a következtetések levonásában meglehetősen eltérő álláspontok alakultak ki.

Bonyolította a helyzetet, hogy Újfalvi a debreceni nyomdában készült énekeskönyvek kapcsán 1602-ben ugyanott még arról is írt, hogy „találtam olyanra is, amely de csak igen rövideden, ezelőtt negyven esztendővel nyomtatott”. Ezért többeknek is gondot okozott, hogy az 1560-as évszámmal közölt énekeskönyv vajon nem azonos-e az 1602-ben negyvenesztendősnak mondottal? A magyar bibliográfia atyja, Szabó Károly előbb csak az 1562. évi,³ majd később egyedül az 1560. évi kiadást fogadta el (RMK I. 40). Többen kizárólag az 1560. évi mellett foglaltak állást, elhallgatva vagy egyenesen tagadva a néhány évvel későbbit. Ezek csoportjába tartozott Révész Kálmán,⁴ Gulyás Pál,⁵ Horváth János⁶ és Ötvös János.⁷ Ezzel szemben voltak olya-

³ Századok 1867. 160.

⁴ MKsz 1882. 265.

⁵ *Gulyás Pál*: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 118—119.

⁶ *Horváth János*: A reformáció jegyében. Bp. 1957². 262—263.

⁷ *Egyháztörténet* 1959. 84.

nok, akik nem akartak tudni az 1560. évi kiadásról, és egyedül a későbbi mellett törtek lándzsát, amely az 1602-es évszámból pontosan negyvenet visszaszámolva 1562–1563-ra volt tehető. Ezek közé tartozott Gyalui Farkas⁸ és Zoványi Jenő.⁹

Szilády Ároné az érdem, hogy Huszár Gál 1560. évi kiadásától világosan elválasztotta a néhány évvel később napvilágot láthatott debreceni énekeskönyvet.¹⁰ Jóllehet sem Szilády, sem az ő álláspontját magukévá tevők példányt egyik kiadásból sem láttak, a szakemberek egész sora a továbbiakban ezt az álláspontot képviselte: így Erdélyi Pál,¹¹ Kanyaró Ferenc,¹² Dézsi Lajos,¹³ Schulek Tibor,¹⁴ Bucsay Mihály,¹⁵ Csomasz Tóth Kálmán,¹⁶ Benda Kálmán,¹⁷ Kelecsényi Ákos,¹⁸ Varjas Béla,¹⁹ Czeglédy Sándor.²⁰

Bizonyos mértékben áttekinthetőbbé vált a két korai magyar nyelvű énekeskönyv körüli helyzet, amikor az 1566-ból származó „Várad énekeskönyv”-nek a wolfenbütteli könyvtárban őrzött unikuma²¹ szétbontott kötéstábláiból kiáztatták egy eddig ismeretlen korai

⁸ MKsz 1902. 62.

⁹ Protestáns Szemle 1915. 280.

¹⁰ Szilády Áron: Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből. Bp. 1893. I, IX, XIII.

¹¹ MKsz 1899. 112–113.

¹² MKsz 1906. 290–291.

¹³ RMKT VIII. 439–440.

¹⁴ ItK 1957. 374.

¹⁵ Bucsay Mihály: Szegedi Gergely. Bp. 1945. 93.

¹⁶ RMDT I. 80–89.

¹⁷ Benda Kálmán: A négyszáz éves debreceni nyomda. Bp. 1961. 19, 322.

¹⁸ MKsz 1964. 261–262.

¹⁹ A magyar irodalom története I. Bp. 1964. 354. — ItK 1970. 129–151.

²⁰ Czeglédy Sándor: Studia et Acta Ecclesiastica II. Bp. 1967. 368–370.

²¹ RMNy 222. — BHA IX.

debreceni énekeskönyv töredékeit.²² A két majdnem egész és két egyharmadnyi levél mérete negyedré, ami határozottan ellentmondott Újfalvi közlésének, aki az 1560. évi Huszár Gál-kötetet nyolcadrét alakúnak írta le. A töredékben a debreceni nyomda betűtípusai Huszár Gálnak 1562 tavaszán Debrecenből történt távozása utáni állapotban ismerhetők fel, így valószínűleg 1563-ban készült (RMNy 178). Ezzel most már rendkívüli mértékben nőtt Újfalvi adatának megbízhatósága: valóban létezhetett tehát egy 1602 előtt negyven évvel készült debreceni énekeskönyv, amely nem lehetett azonos az 1560. évi Huszár Gál-félével. Ez utóbbi azonban továbbra is makacsul rejtőzködött a kutatók kíváncsi tekintete elől.

Azonos volt a helyzet Újfalvi másik híradásának tárgyával, a Kálmáncsehi-féle „Reggeli éneklések”-kel is. Szabó Károly hely és év megjelölése nélkül 16. századi nyomtatványként vette fel a régi magyar nyelvű nyomtatványok bibliográfiájába (RMK I. 364). Már Újfalvi közlésében volt Kálmáncsehi személyének azonosításával kapcsolatban némi probléma, hiszen a következőket írta róla: „ítélem, hogy azt hívják vulgo Sánta Mártonnak”. Így nem csoda, hogy Rómer Flóris a továbbra is ismeretlen munka szerzőjének Kálmáncsehi Márton váradi kanonokot tartotta, és így katolikus jellegű énekgyűjteményre gondolt.²³ Papp Gusztáv azonban meggyőző érvekkel támasztotta alá Újfalvi vélelmzését: az általa említett férfiú Kálmáncsehi Sánta Márton, egykori gyulafehérvári kanonok volt, aki már a 16. század harmincas éveitől egyre határozottabb

²² MKsz 1970. 120.

²³ MKsz 1879. 89–91.

protestáns magatartást tanúsított. Ráadásul ezen belül őt a kálvini reformáció egyik legkorábbi hazai képviselőjeként tartotta számon már régóta a szakirodalom.²⁴ Az Újfalvi által említett „Reggeli éneklések” azonban, amelynek egykori létezését immár senki sem vonta kétségbe, éppen úgy nem került elő (RMNY 70), mint ahogy Kálmáncsehi nevéhez egyetlen sornyi szöveget sem sikerült kötni. Tehát irodalmi tevékenysége teljességgel ismeretlen maradt.

A fentiekben kizárólag az egyedül az Újfalvi-féle tudósításából ismert két munka létére vagy nem létére vonatkozó általános jellegű találgatások sommázására került sor. Ezenfelül azonban a két kiadvány jellegére, tartalmára, nyomtatási helyére stb. vonatkozó számtalan részletkérdésnek egész kis irodalma keletkezett az elmúlt évszázadban anélkül, hogy az ennek során megfogalmazódott problémák hosszú sora megoldásra kerülhetett volna. Az elméleti lehetőségek csaknem valamennyi variánsának felvonultatása után a szakemberek valami további új adat előkerültéig már aligha tudtak volna előbbre jutni. Így különösen fontosnak tűnt, hogy 1975 nyarán a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban sikerült — szinte regényes módon — felfedeznem azt a kötetet, amely az Újfalvi által említett mindkét munkát teljes egészében tartalmazza.²⁵

Az Újfalvi leírásának megfelelő nyolcadrét alakú nyomtatvány első 184 levele Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvét, ehhez hozzányomtatva az 1561-ben befejezett, 40 leveles Kál-

²⁴ Papp Gusztáv: Kálmáncsehi Sánta Márton. Bp. 1935. 5-6, 19-20.

²⁵ MKsz 1976. 48.

máncsehi-féle „Reggeli éneklések”-et is tartalmazza. (Az egyes részek kezdőszavainak betűrendbe szedett mutatóját lásd e tanulmány végén a „Függelék”-ben.) A fontos dokumentum, amely most már teljes szövegében rendelkezésre áll, lehetővé teszi egyrészt e sok tudományág hazai története szempontjából rendkívüli értékű nyomtatvány alapos megismerését, másrészt mód nyílik a korábbi következtetések és részben hiedelmek megerősítésére, illetve elosztatására.

A CÍMLAP ÉS AZ AJÁNLÁS

A címlapon a cím szövege alatt az alábbi sorok olvashatók: „Psalmos CXLIX. Dicséretet mondjatok az Istennek a szenteknek gyülekezetében.” A lap legalján még az évszám olvasható: „M D LX.” Az elmúlt század gazdag irodalmának sok-sok problémája közül már nem kevésre ez az egyetlen lap is feleletet, illetve megoldást ad. Még Szilády Áron kikövetkeztette,²⁶ hogy Huszár Gál énekeskönyvének ebből az első kiadásából vette át mind a címet, mind a mottót az 1566. évi váradi (RMNy 222), valamint Huszár 1574. évi kötete (RMNy 353). A zsoltáridézet rákerült az 1569. évi (RMNy 264), továbbá az 1579. évi (RMNy 429), más címet viselő debreceni énekeskönyv címlapjára is.²⁷ Ezek után megalapozottnak tűnik Botta István véleménye,²⁸ hogy mind a cím, mind a mottó ilyen formában szerepelhetett a ma csak töredékből ismert 1563. évi

²⁶ *Szilády*: i. m. XIII.

²⁷ A zsoltár száma itt CXLIX. helyett tévesen CXL.

²⁸ *Botta István*: Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve. Bp. 1971. 53. (Kézirat.)

debreceni énekeskönyv (RMNy 178) címlapján. Valószínűnek látszik továbbá, hogy a 16. században Debrecénben nyomtatott többi énekeskönyv, amelyek címlap nélkül maradtak fenn,²⁹ ugyancsak viselték ezt a mottót. A cím, de már kibővített formában, viszontlátható az 1593. évi bártfai énekeskönyvön (RMNy 713).

A címlap utolsó sorában álló 1560. évszám is Botta feltételezését támasztja alá. Ő ugyanis úgy vélte, hogy az általa akkor még nem ismert kiadvány élén csupán ez az évszám olvasható, de ott sem a nyomtatás helye, sem a nyomdász neve nem szerepel. Ez a helyesnek bizonyult feltételezés Huszár Gál nyomdai és Újfalvi leírasi gyakorlatán alapult. Huszár ugyanis kiadványaiban a nyomtatás helyét általában ajánlása végén fel szokta tüntetni, de Újfalvi említett kis bibliográfiai összeállításában az ezen a helyen közölt impresszumadatokat nem vette figyelembe. Valóban, a címlevelet követő négy lap terjedelmű ajánlása datált: „Óvárat írta márciusnak 1. napján MDLX. Huszár Gál, az óvári magyar prédikátor.”

Az ajánlással kapcsolatban meg kell állapítani, hogy Újfalvi leírása — a szerkesztő nevéen, a címen, az évszámon, valamint a könyv rétén kívül — ebben is tökéletesen fedi magát a kiadványt. Ezzel az ő eddig is nagyra értékelt szavahihetősége, amelyet legutóbb Varjas Béla hangsúlyozott,³⁰ újabb megerősítést nyert.

Az ajánlás utolsó bekezdésének első mondatából kiderül, hogy „aminemű isteni dicséreteket és psalmusokat ez időben való jámbor atyafiak a Szentírásból szerzettenek, ezek közül im egynéhányat kiválogattam”. Ezek szerint egyértelműen Huszár volt az, aki az

²⁹ RMNy 357, 582, 640.

³⁰ ItK 1970. 136—137.

énekeskönyv anyagát összegyűjtötte, kiválogatta, illetve sajtó alá rendezte. Ezzel eloszlottak azok az aggályok, amelyeknek Csomasz Tóth adott hangot Huszárnak e kötetrel kapcsolatos szerepét illetően.³¹

Ennek során tisztázni lehet és kell is egy problémát, amelyet eddig nem lehetett eldönteni. Bornemisza Péter a saját beszédeit tartalmazó hatalmas, ún. Foliópostilla-kötetében egy helyen — akárcsak a többi prédikációja végén — utalt³² az annak tárgyához leginkább illő énekre: „Énekeld ím e két ének: Rettentes bűn lám volt a fősvénység. Ezt megleled az én énekeskönyvemben. Csoda dolgot beszél- lenék etc. Ezt a Melius Péterében keresd.” Bornemisza tehát egy olyan énekeskönyvre utalt, amelyet kortársai Meliusénak ismertek. Ez nyilván nyomtatott volt, hiszen kéziratos énekeskönyvre értelmetlen lett volna hivatkoznia. Azonban Meliusnak sem Újfalvi,³³ sem a hozzá hasonló módon Szenci Molnár Albert által 1607-ben megjelentetett jegyzék³⁴ nem tulajdonít egyetlen énekeskönyvet sem. De azóta sem ismeretes egyetlen olyan címlap vagy előszó sem, amelyben Melius mint az énekeskönyv szerkesztője szerepelne.

A szakembereket igen foglalkoztatta a fenti Bornemisza-féle hivatkozással támadt probléma, és többen is kísérletet tettek a kérdés megoldására. Az említett „Csoda dolgot beszél- lenék” kezdetű ének, amelynek szerzője Varjas Béla meggyőző megállapítása szerint Szegedi Gergely,³⁵ a ma ismert 16. századi

³¹ RMDT I. 74.

³² RMNy 541, CCCCCLIXb.

³³ RMK I. 376. — ItK 1957. 372—373.

³⁴ RMK I. 407. — Előszó: RMKT, XVII. század, Új scrozat V. 15.

³⁵ ItK 1970. 136—137.

énekeskönyvek közül egyedül az 1566. évi váradiban³⁶ lelhető meg. E kötet szerkesztője azonban nem Melius volt, hanem a magát a címlapon L. F. betűk mögé rejtő személy. Ezért a megoldást a legkorábbi kiadásokban keresték, vagyis Huszár Gál 1560. évi és a debreceni 1563. évi énekeskönyvben. Miután a legutóbbi időkig mindkettő teljes terjedelmében ismeretlen volt, a kutatók biztos megállapítás helyett csak következtetésekre szorítkozhattak. Kanyaró³⁷ az előbbit, míg Zoványi-tól fogva³⁸ többen is a későbbit tartották Melius alkotásának. Bucsay ismét elővette a megoldatlan, de egyben az akkori ismeretek alapján megoldhatatlan problémát, és Zoványi gondolatmenetét felülvizsgálva arra célzott, hogy az 1560. évi kiadást Melius szerkesztette.³⁹ Varjas Béla ezt megerősítve arra gondolt, hogy Huszár szerepe e kötet kapcsán annak nyomdai közreadására szorítkozhatott.⁴⁰ Ezzel szemben Botta,⁴¹ Čaplovič⁴² és Schulek⁴³ továbbra is az 1563. évi debreceni kiadásban keresték a Bornemisza által említett és Melius névével jelzett énekeskönyvet.

Most, hogy az 1560. évi kiadás egész terjedelmében ismertté vált, a fenti probléma közelebb került a megoldáshoz: a kötetben ugyanis nem található a „Csoda dolgot beszélének” kezdetű ének. Ezek szerint Bornemisza biztosan nem hivatkozhatott erre a kiadványra, mint amelyekben „Ezt a Melius Péterében

³⁶ RMNy 222, 161—165.

³⁷ MKsz 1906. 290—291.

³⁸ Protestáns Szemle 1915. 278—279.

³⁹ Bucsay: i. m. 93.

⁴⁰ ItK 1970. 136—137.

⁴¹ Botta: i. m. 53.

⁴² MKsz 1972. 180—183.

⁴³ BHA IX. Kísérő tanulmány 11.

keresd". Az 1563-ra tehető debreceni énekeskönyv, amint erről a fentiekben már szó volt, kétségtelenül Huszár távozását követően jelent meg (RMNy 178). Sajnos e kis könyvnek csupán négy töredékes levele került elő,⁴⁴ amelyen ugyan sem Melius neve, sem a Bornemisza által említett ének nem található. Ha nem is biztos, de rendkívül megnőtt a valószínűsége annak, hogy mégis ez volt az az énekeskönyv, amelynek közreadásában — Bornemisza tanúsága szerint — Meliusnak jelentős szerepe volt.

AZ ÉNEKESKÖNYV

A fentiekben a címlappal és az ajánlással összefüggő kérdésekről volt szó, most áttérve magára az énekeskönyvre, érdemes annak összetételét és szerkezetét szemügyre venni. Mind Botta,⁴⁵ mind Schulek⁴⁶ — a példány ismerete nélkül — kísérletet tett annak kikövetkeztetésére, hogy vajon hány és milyen énekek lehettek az 1560. évi kiadásban. Ennek során Botta 99, míg Schulek csak 74 éneket feltételezett Huszár Gál első ilyen összeállításában. Mindkét kikövetkeztetés pesszimiztának bizonyult a valósággal szemben, hiszen az nem kevesebb, mint 105 éneket tartalmaz. Gálszécsi István korábbi, de jóval kisebb terjedelmű kiadványaihoz⁴⁷ képest az 1560. évi terjedelmes, a mai fogalmak szerint is már valódi énekeskönyv. Mint ilyen első e nemben Magyarországon, illetve magyar nyelven.

A 105 ének közül — a mai ismeretek szerint — mindössze kettő akad, amelynek szö-

⁴⁴ MKsz 1970. 120.

⁴⁵ Botta: i. m.

⁴⁶ BHA IX. Kísérő tanulmány.

⁴⁷ RMNy 18, 24.

vege ennél az 1560. évi kiadásnál már korábban nyomtatásban napvilágot látott. Mind a kettő Gálszécsi fordítása, és nem véletlen, hogy ezek az ő már említett, kis énekeskönyvében maradtak fenn. Sajnos mind az 1536. (RMNy 18), mind az 1538. évi kiadás (RMNy 24) igen hiányos, illetve töredékes formában maradt csak fenn. A „Mi hiszünk” (76.) kezdetű ének Gálszécsi mindkét kiadványában, míg a „Krisztus a mi bűneinkért” (60.) kezdetű csupán az 1536. éviben ismeretes. Így tehát az 1560. évi kötetnek többi, összesen nem kevesebb, mint 103 éneke nyomtatott formában legkorábban itt fordul elő.

Későbbi kiadásokból mind a 105 ének szövege eddig is ismeretes volt. Jól bizonyítja ez azt is, hogy amikor egyrészt Huszár Gálnak ez a kötete időrendben az első nagy énekgyűjteménye a magyar protestantizmusnak, másrészt az abban összefoglalt énekanyag milyen rendkívül mély nyomokat hagyott a későbbiekben. Ennek tudható be, hogy évszázadokon át egészen a mai napig szerves részét képezi mind a hazai református, mind az evangélikus egyház énekeskönyveinek. Természetesen az összevetés az elmúlt századok számtalan ilyen jellegű kiadványával e keretek között elképzelhetetlen, mégis érdemes ezt legalább azoknál a 16. századi nyomtatott kiadályoknál elvégezni, amelyek teljes vagy csaknem teljes példányban maradtak fenn. Ezek a következők: az 1566. évi váradi (RMNy 222), az 1569. évi debreceni (RMNy 264), az 1574. évi komjáti (RMNy 353), az 1582. évi detrekői (RMNy 513), az 1590. évi debreceni (RMNy 640) és az 1593. évi bártfai (RMNy 713) kiadás.

Az 1560. évi kiadás 105 énekének számszerű továbbélése a többi, 16. századi énekeskönyvben a következő arányokat mutatja. 102 ének

ismétlődik Huszár Gál 1574. évi és Bornemisza 1582. évi kiadásában, ami az 1560. évi teljes énekanyagnak 97,2%-át teszi ki. 97 ének, azaz 92,4% az 1569. évi debreceni és az 1593. évi bártfai kiadásban, 94 ének, azaz 89,5% az 1590. évi debreceni, végül 90 ének, azaz 85,7% az 1566. évi váradi kiadásban fordul ismét elő. Huszár Gál első énekeskönyvének továbbélése a 16. században tehát rendkívül magas: az átlag 92,4%! Ez is meggyőzően támasztja alá a fentiekben mondottakat: az 1560. évi kiadás képezi a hazai protestantizmus valamennyi énekeskönyvének kiindulópontját a legutóbbi időkhöz.

Az énekek száma a 16. századi kiadásokban az idővel párhuzamosan általában emelkedő irányzatot mutat. Az 1560. évi 105-öt véve alapul a bővítés aránya a következő: 1566 — 21,4%, 1569 — 28,1%, 1582. I. rész. — 49,7%, 1590 — 50,5%, 1574 (azonban a graduális résszel történt kiegészítéssel együtt) — 58,8%, 1593 — 64,6%. Ebből általában azt a következtetést vonták le a kutatók, hogy az énekanyag időrendben haladva mindig az előző kiadásra támaszkodott, és azt általában mind újabbakkal bővítették. Ebből logikusan alakult ki az a módszer, amellyel Botta és Schulek kísérletet tettek az 1560. évi kiadás énekeinek már említett rekonstrukciójára. Mindketten abból indultak ki, hogy az 1563. és 1566. évi kiadás az 1560. esztendőben megjelentnek egyenes ágon történt bővítése. Miután teljes példányban e kettő közül a mai napig is csak a későbbi, a váradi ismeretes, ennek összetételéből igyekeztek kikövetkeztetni, hogy vajon mi lehetett ebben az előző, 1563. évi debrecenihez képest a bővítés, illetve ez utóbbi mit tehetett hozzá az eredeti, 1560. évihez. Így kísérelték meg kideríteni előbb az 1563. évi,

majd az 1560. esztendőben nyomtatott kötet összetételét. A váradiiban Botta 13, míg Schulek 24 énekét vélt új anyagnak, a debreceniben pedig Botta ötöt, míg Schulek 19-et tartott bővítésnek. Így alakult azután ki az 1560. évi kiadás vélt énekszámát Bottánál 99-nek és Schuleknél 74-nek.

Az egész fenti gondolatsornak azonban ellentmond maga, a most már rendelkezésre álló, 1560. évi kötet, amelynek 105 énekéből a korban őt követő első, épen fennmaradt kiadás, a váradi hagyott ki a legtöbbet. Ez arra figyelmeztet, hogy a 16. századi magyar nyelvű protestáns énekeskönyvek szerkesztése nem úgy történt, amint ezt a fentiekben leírt módon korábban feltételezték. A kötetek összeállítói egyrészt nemcsak a nyomtatott, hanem a kéziratos forrásokra is támaszkodtak, másrészt az így rendelkezésükre álló anyagból ízlésüknek, illetve a protestantizmus széles színskáláján belül elfoglalt vallási felfogásuknak leginkább megfelelő darabokat válogatták ki. Ennek során tehát nem ragaszkodtak az időrendben őket közvetlenül megelőző, nyomtatott kiadáshoz, amelyet gyakran nem is ismertek.

Érdeemes tehát éppen ebből a szempontból is összevetni Huszár Gál kiadását a már előbb vizsgált hat 16. századi nyomtatott énekeskönyvvel. A legmeglepőbb a „Nagy örömnep ez nekünk” (89.) kezdetű karácsonyi ének helyzete, amely a „Dies est laetitiae” kezdetű latin himnusz fordítása. Ez ugyanis az említett későbbi kiadások egyikében sem fordul elő, ugyanakkor fellelhető Telegdi Miklósnak 1577-ben kiadott, katolikus posztilláskönyvében.⁴⁸ Ráadásul Huszár Gál ezt a problematikus szöveget a többitől eltérő módon adta

⁴⁸ RMNy 374, 88.

közre: a magyar fordítás elé helyezte a teljes latin szöveget, három szóhoz pedig latin nyelvű magyarázatot is fűzött. Ebben az értelmező szövegben a szűzanyaságot és Krisztus emberi természetét hangsúlyozta, majd még néhány soros latin nyelvű további magyarázatban indokolta, hogy miért vette be gyűjtésébe ezt az éneket. Huszár tehát tisztában volt azzal, hogy ez a szöveg némely protestáns hívőnek problémát okozhat, ezért fűzte hozzá — nyilván a teológiailag műveltebbek számára latinul — ezt a magyarázkodást. Teljes mértékben indokolt volt előzetes aggálya, mert az éneket egyetlen későbbi, magyar nyelvű protestáns gyűjtemény sem vette át, beleértve Huszár saját, 1574-ben kiadott kötetét is.

A karácsonyi énekek közül még két további-
val is gondja lehetett mindenekelőtt a helvét irányzat híveinek. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy ezeket Huszáron kívül csak a hozzá szorosán kapcsolódó Bornemisza, majd később a Bártfán kinyomtatott kötet szerkesztője vette át, vagyis a kifejezetten evangélikus irányzathoz tartozók. Ezzel szemben az 1566. évi váradi, valamint az 1569. és 1590. évi debreceni kiadás e két éneket nyilván tudatosan mellőzte. Nem véletlen tehát, hogy a már említetttel együtt csak ezeknél az énekeknél adta meg Huszár Gál a latin szöveget a magyar mellé. A „Gyermek születék Betlehemben” (30.) a „Puer natus est in Bethlehem” kezdetű himnusz fordítása. Ennek elejére latin címet is helyezett Huszár: „Puer natus correctum per M. Herman. Bonnum”, majd a latin, illetve magyar nyelvű szöveget két-két soronként nyomtatta ki. A „Hálát adjunk mindnyájan” (34.) a „Grates nunc omnes” kezdetű és Szent Gergelytől eredeztetett himnusz, illetve annak magyar fordítása. Ez esetben

a teljes latin szöveg után szedték a magyart. E három, az utóélet szempontjából problematikusnak bizonyult éneken kívül az egész kötetben sehol sincs latin szöveg: az egész kizárólag magyar nyelvű. Ezek után már nem meglepő, hogy a katolikus Telegdi nemcsak az első, de a másik két karácsonyi ének szövegét is közreadta.⁴⁹

Az eddig említett három karácsonyi éneken kívül akad a kötetben más szöveg is, amelyet a későbbi kiadások csak válogatva vettek át. Ezek közé tartozik az énekeskönyv utolsó darabja, amelynek nincs is logikai kapcsolata az előtte álló zsoltárokkal. Így azt feltehetően csak azért szedték ide, hogy ne maradjanak üresen ezek a lapok. A „Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed” (108.) kezdetű éneket egyedül az 1569. évi debreceni kiadás és Bornemisza vette át, míg az 1566. évi váradi, Huszár Gál maga 1574-ben, az 1590. évi debreceni és az 1593. évi bártfai kiadás mellőzte. Schulek Tibor hívta fel a figyelmet⁵⁰ arra, hogy az 1569. évi debreceni és a Bornemisza-féle kiadás ennek az éneknek két, az úrvacsora kérdésében egymással dogmatikailag homlokegyenest ellenkező változatát őrizte meg. A debreceni húsz versszakban polémikus-ságig fokozott módon, hangsúlyozottan helvét, míg Bornemiszáé 27 szakaszban kifejezetten lutheránus álláspontot képvisel. Huszár Gállal kapcsolatban meglepő, hogy ő a rövidebb, antilutheránus változatot csatolta énekeskönyve végéhez. Ebben azonban nyilván az erős akarató Melius hatását kell látni, akinek az egész kötet ajánlása is szól. Aligha szabad a különben következetesen evangélikus fel-

⁴⁹ RMNy 374, 89, 91.

⁵⁰ BHA IX. Kísérő tanulmány 20.

fogású Huszár hitbéli felfogásának megingásáról beszélni.

Huszár első gyűjtéséből további két ének is tartózkodó fogadtatásra talált a későbbiekben: „Minden embernek illik ezt megtudni” (81.) kezdetű, Dévai Bíró Mátyástól származó ének, valamint a „Fényességes tengernek csillaga” (29.). Egyiket sem lehet megtalálni a váradi, az 1590. évi debreceni, valamint a bártfai kiadásban, míg az elsőt ezeken kívül Bornemisza, a másodikat pedig az 1569. évi debreceni kiadás is kihagyta.

Az eddigiekben Huszár első kiadásának mindössze hat éneke került összevetésre hat későbbi kiadással. Ezeket mind legalább három kiadás hagyta figyelmen kívül összesen 24 esetben. Van még hét olyan ének is,⁵¹ amely két-két, kilenc további pedig⁵² egy kiadásból hiányzik a vizsgált hat közül. Ez a további 16 ének, amely nem szerepel mind a hat kiadásban, összesen ugyancsak 24 alkalommal maradt ki. Így Huszár első gyűjtésének 105 éneke közül 83 a megvizsgált többi 16. századi kiadásban egytől egyig megtalálható. A 22 ének kihagyásai összesen 48-at tesznek ki. Ez a szám — összevetve az 582 „továbbéléssel” — igen alacsonynak mondható, és jól alátámasztja

⁵¹ „Jövel Szentlélek Isten” (50.) — „Kérlek és intelk mostan tégedet” (57.) — „Imádunk mi tégedet Szentháromság” (41.) — „Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, te fiaid szükségünkben” (75.) — „Úristennek szent Fia” (104.) — „Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosá, szent vére hullásával” (64.) — „Mind e világnak im esze veszett” (80.).

⁵² „Jer, mi kérjünk Szentlelket” (47.) — „Adj Úristen Szentlelket” (2.) — „Buzgó szívből te fiaid” (16.) — „Tanulj meg te az úton elmenni” (98.) — „Mi kegyes Atyánk, kit vallunk hitünkben” (77.) — „Ember, emlékezzél a szomorú halálról” (21.) — „Krisztus a mi bűneinkért meghala” (60.) — „Mint kívánkozik a szarvas” (87.) — Mindenható Úristen, szívünk retteg” (86.).

az 1560. évi első kiadás rendkívülinek mondható hatását.

A szoros összefüggést teljes egészében lemérni az 1563. évi kiadással lehetetlen, hiszen abból eddig csupán néhány levél került elő (lásd a 22. jegyzetet). Azonban az egyetlen ív fennmaradt két egész és két nagyon csonka levelén található hat ének és annak sorrendje (RMNy 178) pontosan megegyezik mind az 1566.,⁵³ mind az 1560. évi kiadással.⁵⁴ Ez kétségtelenné teszi e kiadások közötti szoros kapcsolatot. Ez különben a három legrégebbi nyomtatott magyar nyelvű énekeskönyv helyesírásában is világosan tükröződik. Az 1560. évi kiadás, amint erről a későbbiekben még szó lesz, ortográfiailag több rétegre bomlik: a „cs” hangot előbb egyedül csak „ch”-val, később ezt „cz”-vel váltogatva, majd kizárólag csak „cz”-vel írta. A protestánsoknál először eltűnő „ch” viszontlátható a debreceni kiadás töredékében is,⁵⁵ a „Keresztyének, kik vagytok” kezdetű ének utolsó versszakában a „dichösegeben” szóban, míg ugyanakkor ennek első szakaszában „czak” olvasható. A „cs” hang jelölése mindkét esetben pontosan így áll Huszár Gálnál is,⁵⁶ mert ez az ének az említett középső, helyesírásiilag vegyes rétegben található.

Ugyancsak a „cs” hang jelölésében is bizonyítható az összefüggés a teljes példányban fennmaradt 1560. és az 1566. év énekeskönyvek között. Az utóbbinak első énekében a két legelső „cs” jelölése „ch”.⁵⁷ A továbbiakban azonban az egész váradi kiadványban kizárólag

⁵³ RMNy 222, 5—12.

⁵⁴ B₇—C₇ levél.

⁵⁵ 2a lapon.

⁵⁶ C_{1a} és C_{2a} lap.

⁵⁷ „Chaszaroknak Chaszara” a 3. versszakban.

csak „cz” olvasható. Ennek alapján feltételezhető, hogy a kötet szedésekor Váradon a kezdet kezdetén mechanikusan átmásolták az alapul szolgáló szöveg ortográfiáját, azonban amikor felismerték ezt a számukra már meghaladottnak tűnő helyesírási gyakorlatot, hamarosan módosítottak ezen, és a továbbiakban már következetesen alkalmazták a „cz”-vel történő jelölést. A jelenlegi ismeretek alapján pontosan nem tisztázható, hogy 1566-ban a szedés alapjául az 1560. évi vagy a feltehetően annak nyomán megjelent 1563. évi debreceni kiadás, vagy esetleg az ezek egyikének felhasználásával készült kéziratosszeállítás szolgált.

Amint erről a fentiekben már szó esett, az 1563. évi énekeskönyv egyetlen ismert ívének tartalma és beosztása pontosan megegyezik mind az 1560., mind az 1566. évi kiadás adott részével. Mindössze ennyi állapítható meg, mert még az sem tisztázható, hogy ezek az énekek szerkezetileg a kötet melyik részén helyezkedtek el: a töredékeken ugyanis nem található ívjel. Ennek ellenére a már említettek alapján joggal feltételezhető, hogy Huszár Gál gyűjtését több énekből álló egységekben vette át ez a debreceni kiadás. Ezzel párhuzamosan azonban szinte bizonyosnak látszik, hogy ugyanakkor változtatásokat is hajtott végre a kötet összeállítója. Ezt bizonyítja a fentiekben részletesen tárgyalt „Csoda dolgot beszél- lenék” kezdetű ének, amely nem lelhető fel az 1560. évi kiadásban. Ezt nyilván betoldás formájában emelhette be a debreceni szerkesztő, aki valószínűleg maga Melius volt. Ennek az 1563. évi énekeskönyvnek megnyugtató rekonstrukciójára — a fentiekben már ugyancsak kifejtett bizonytalansági tényezők miatt — a jelenlegi ismeretek nem nyújtanak elegendő alapot.

Az eddigieknél biztosabban lehet elvégezni az összevetést az 1560. és az 1566. évi énekeskönyvek között, hiszen mindkettő teljes terjedelmében fennmaradt. Jelentős hasonlatosság ismerhető fel a két kötet szerkezetében, ugyanakkor azonban eltérések is tapasztalhatók. Így a zsoldárok csoportja, amely a Huszár-féle gyűjtemény végén foglal helyet, Váradon szinte az élre került: a könyörgésből és hálaadásokból álló első rész után sorolták be. Az 1566. évi kiadás kilencvenet vett át Huszár Gál 105 énekből álló gyűjtéséből, vagyis — amint erről már szó esett — a legkevesebbet a 16. századi énekeskönyvek közül. Ennek ellenére a kapcsolat egyértelmű: a váradi szerkesztő közvetlenül vagy közvetve, de használta az 1560. évi kiadást. A 90 közös énekből 81, azaz pontosan 90 százalék teljesen azonos sorrendben követi egymást a két kiadásban. Megjegyzendő azonban, hogy a 81 párhuzamosan közreadott ének tömbjei közül Váradon 11 darabot kihagytak.

A két kiadás énekanyagának összevetése során megállapítható, hogy 1566-ban leginkább a korábbi kiadásnak a prédikáció előttre és utánra szánt részében változtattak. A négy bevezető énekből kettő⁵⁸ kimaradt, egy⁵⁹ pedig a kötet végén található meg a vegyes dicséreték között, végül a negyedik⁶⁰ a prédikáció utáni énekek között lelhető fel. Huszár hat temetési éneke közül egyet⁶¹ kihagytak, a többi pedig teljesen megváltoztatott sorrendben tűnik fel Váradon: három⁶² ugyan bekerült a kilenc

⁵⁸ „Jer, mi kérjünk Szentlelket” (47.) — „Adj Úristen Szentlelket” (2.).

⁵⁹ „Jövel Szentlélek Isten” (50.).

⁶⁰ „Jövel Szentlélek Úristen, lelkünknek vigassága” (52.).

⁶¹ „Ember, emlékezzél a szomorú halálról” (21.).

⁶² „Emlékezzünk mi keresztyén népek” (24.) — „Adj üdvös-séges kimúlást” (3.) — „Jer temessük el e testet” (49.).

temetési ének közé, de az egymásutánjuk alaposan módosult. A még hátralevő kettő⁶³ a függeléként összehordott vegyes dicséretetek között található. Ugyanide sodródott — az előbb a bevezetőből idekerültként közölt egyik éneken kívül — a prédikáció utánra szántak csoportjából egy,⁶⁴ valamint még egy karácsonyi ének is.⁶⁵ Az 1566. évi énekeskönyv e függelékében a 29. és 120. zsoltár⁶⁶ a főrészhöz képest ismétlés. Mindkettő megtalálható — természetesen csak egyszer — Huszár Gálnál is.⁶⁷

A fentiekben említett eltérések az 1560. és az 1566. évi kiadások között még tovább finomíthatók, de mindenekelőtt részletesebb magyarázatot igényelnek. A két szöveg ismeretében erre bizonyos mértékben Czeglédy Sándor már vállalkozott is.⁶⁸ Igen érdekes és egyben meggyőző fejtegetése szerint Váradon az „L. F.” betűjel mögé bújó ismeretlen szerkesztő tekintettel kívánt lenni a terjedő antitrinitarianizmusra: olyan énekeskönyvet állított össze, amely elfogadhatónak tűnhetett az ebben az időben lendületesen gyarapodó számú unitáriusok számára is. Ez a törekvés lehet a legjobb magyarázat arra, hogy miért éppen ez a váradi kiadás hagyta ki a legtöbb éneket Huszár Gál első összeállításából. Czeglédy a kirekesztett énekek egész sorában kimutatta a szentháromságra vonatkozó részleteket, amelyek okai lehettek annak, hogy nem kerültek be az 1566. évi kiadásba. Arról azonban

⁶³ „Az Istennek jóvoltáról” (10.) — „Meggyszabadultam már én” (71.).

⁶⁴ „Úrnak szolgái” (105.).

⁶⁵ „Könyörögjünk az Istennek Szentlelkének” (59.).

⁶⁶ 165. és 173. lap.

⁶⁷ „Dávid prófétának imádkozásáról” (18.) — „Jer, emlékezzünk keresztyén népek” (45.).

⁶⁸ Református Egyház 1976. 174—175.

nincs szó, hogy ez kifejezetten unitárius jellegű összeállítás lenne, hiszen a fentiek ellenére nyilvánvaló törekvés volt az összeállítás során, hogy ezt a könyvet a szentháromsághívők is használják, ami természetesen a terjesztés szempontjából sem volt figyelmen kívül hagyható körülmény.

A váradi énekeskönyv függelékének összeállítása — már a fentiekben előadottak szerint is — nem történt a leg gondosabb körültekintéssel, hiszen ez esetben nem került volna be két olyan zsoltár is, amely a főrészen már egyszer szerepelt. Az a körülmény, hogy Huszárnál előforduló öt ének a váradi kiadás főrészében nem ezeknek az énekeknek korábbi kísérotársai sorában fordul elő, hanem a függelékben, magyarázatot igényel. Így lehetséges, hogy a váradi szerkesztő nem az 1560-as kiadás, hanem az 1563 tájt Debrecenben készült énekeskönyv alapján dolgozott, és ez utóbbi a függelékbe került énekeket talán nem vette át Huszártól. Újfalvi sokat emlegetett tudósításában ugyanis arról írt, hogy ez a debreceni kiadás „csak igen rövideden”⁶⁹ készült. Nem zárható ki az sem, hogy az emendáló „L. F.” eredetileg ugyan az 1560. évi kiadás felhasználásával dolgozott, és eleinte nagyobb buzgóságot tanúsított forrása megrostálásában, míg utóbb türelmesebbé vált, amint erre Czeglédy is rámutatott.⁷⁰ Így munkája végén néhányat a korábban kihagyott énekek közül a függelékbe mégis bevett. Ennek egyik oka esetleg a tervezettnél időközben bővített terjedelem lehetett. Végül, de nem utoljára arra is lehet, sőt kell is gondolni, amint erről már ugyancsak szó esett az előbbieken, hogy

⁶⁹ RMK I. 376. — ItK 1957. 372—373.

⁷⁰ Református Egyház 1976. 174—175.

a 16. században az énekeskönyveket elsősorban nem nyomtatott kiadásokból, hanem nem kis részben akkor széles körben elterjedt kéziratos gyűjteményekből, részben pedig akár emlékezetből szerkesztették.

Az előbbieken csak elnagyoltan volt szó az 1560. és az 1566. évi énekeskönyvek szerkezetében mutatkozó hasonlatosságokról, illetve eltérésekről. Érdemes tehát Huszár Gál prototípusának felépítését közelebbről szemügyre venni, hogy az énekek összetételének fenti vizsgálata után ilyen jellegű összevetés is elvégezhető legyen a többi 16. századi magyar nyelvű énekeskönyvvel.

Huszár énekgyűjteményében kilenc alkotórészt lehet felismerni, amelyek címe, továbbá a lapok tetején olvasható ún. élőfeje a következő:

- (I.) A Szentlélek ajándékaért való könyörgések a prédikáció előtt. — A Szentlélekért való könyörgések.
- (II.) A prédikáció után való könyörgések. — A prédikáció után való könyörgések.
- (III.) Az Úristennek való hálaadás és könyörgés . . . , kit szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra összegyűlekezik. — Szentegyházi könyörgések.
- (IV.) Halott temetéskor való éneklés. — Szentegyházi könyörgések.
- (V.) A Krisztus születéséről való dicséretetek. — A Krisztus születéséről.
- (VI.) A Krisztus feltámadásáról való dicséretetek. — A Krisztus feltámadásáról.
- (VII.) A Krisztus mennybemenéséről. — A Krisztus mennybemenése.
- (VIII.) A psalmusokból való isteni dicséretetek. — A psalmusokból isteni dicséretetek.
- (IX.) A Krisztus vacsorájáról. — A psalmusokból isteni dicséretetek.

E részek terjedelmének megjelölése a köteten belül, lapszáma, ennek aránya az egészhez, az énekek száma, ezek megoszlása csoportonként a következő:

(I.)	$\Lambda_4 a-$				
	$\Lambda_6 a$	8,5 lap	2,3%	4 ének	3,8%
(II.)	$\Lambda_8 a-$				
	$C_8 b$	33	8,7	12	11,4
(III.)	$C_8 b-$				
	$I_1 a$	81,5	22,3	21	20
(IV.)	$I_1 a-$				
	$K_1 a$	16	4,4	6	5,7
(V.)	$K_1 b-$				
	$M_3 b$	41	11,2	14	13,4
(VI.)	$M_6 a-$				
	$O_3 b$	27,5	7,5	8	7,6
(VII.)	$O_3 b-$				
	$O_7 a$	7,5	2	2	1,9
(VIII.)	$O_7 b-$				
	$Z_6 b$	142,5	38,8	37	35,3
(IX.)	$Z_6 b-$				
	$H_8 a$	3	0,8	1	0,9
	Bevezetés, üres	7,5	2		

---

368 lap   100%   105 ének   100%

A fenti csoportokból — mintegy példálódzva — érdemes két, jellegében egymástól eltérőt összevetni a többi 16. századi nyomtatott kiadás megfelelő részének elhelyezésével. Az egyik legyen olyan, melyben az énekek eredetük szerint függenek össze, ez pedig a nyolcadik, amely az ószövetségi zsoltárokból áll. A másíknál pedig a temetés volt az az alkalom, amelyhez az énekek negyedik csoportját összedték. A „psalmusok”, vagyis a zsoltárok 1560-ban — figyelmen kívül hagyva a függelékként hozzátett utolsó éneket — a gyűjtemény végén kaptak helyet. Ha nem is utolsóként, de ugyancsak a kötet második felében helyezkednek el ezek 1582-ben. Már a prédikáció előtti és utáni hálaadást és könyörgést követően tűnnek fel 1566-ban és az 1574. évi

kiadás második kötetében. Első ízben 1569-ben és Debrecenben szerepelnek a zsoltárok az énekeskönyv élén, kialakítva ezzel a reformátusok által a mai napig is követett rendet. Ugyanez a beosztás figyelhető meg az 1590. évi debreceni kiadásban. Miután az 1593. évi bártfai kiadásban minden éneket ahhoz az alkalomhoz csoportosítottak, amelyhez azt szánták, ezért külön zsoltárokból képzett csoport nincs is benne.

A temetési énekek viszonylag elől, a hálaadások és könyörgések után, de a karácsonyi énekek előtt szerepelnek Huszár Gálnál. 1566-ban azután a kötet derekára kerülnek a zsoltárok és a karácsonyi énekek közé. 1569-ben a „szentegyházi dicséreték”-en belül már a könyv utolsó negyedében helyezkednek el, hogy 1574-től kezdve — így 1590-ben és 1593-ban is — a kötet utolsó csoportját alkossák. (Egyedül 1582-ben követi még ezt a csoportot öt „reggeli könyörgés”.) Érdemes még megemlíteni, hogy 1598-ban — éppen a sokat emlegetett Újfalvi szerkesztésében — már önálló kiadványként jelentették meg Debrecenben a „Halott temetéskorra való énekek”-et (RMNy 832).

Bár a fentiekben csak két csoportnak az énekeskönyveken belül elfoglalt helye megvizsgálására kerülhetett sor, és csak a teljesnek mondható állapotban fennmaradt hét kiadásban, amelyet a 16. században nyomtattak, mégis már ezekből is felismerhetők bizonyos fejlődési irányzatok, amelyek — mindenekelőtt a reformátusoknál — a későbbi énekeskönyvek kikristályosodásához vezettek. Ez a folyamat azonban a most szemügyre vett 16. században teljesen még nem fejeződött be.

Annak ellenére, hogy az 1560. évi gyűjtemény valamennyi énekének szövege más for-

rásból már korábban is ismeretes volt, de önmagában azzal, hogy most már nem 1566-ból, hanem hat évvel korábbról maradt fenn az első teljes magyar nyelvű protestáns énekeskönyv, ez több irodalomtörténeti probléma megoldását is előbbre viszi. Elég itt először is arra gondolni, hogy valamennyi datálatlan szöveg írásának feltételezhető időpontja az eddigieknél legalább hat évvel korábbra, vagyis 1560 elé kerül. Név szerint több szerző is említhető, akinek tevékenysége Huszár Gál gyűjteménye alapján már a 16. század ötvenes éveire toltató vissza. Ezek énekeik kezdőszavaival a következők: Tesini Imre „Tebenned bízom én Istenem” (99.),⁷¹ Szegedi Lajos „Légy irgalmas Úristen minékünk” (70.),⁷² Hartványi Imre „Háborúsága Dávid királynak” (31.),⁷³ István deák „Irgalmazz Úristen immáron énnekem” (42.).⁷⁴ Ide sorolható még továbbá a „Kérlek és intelek mostan” (57.) kezdetű vers is.⁷⁵

Több szerző, illetve fordító nélküli éneket a korábbi irodalom Skarica Máténak tulajdonított. Így vélekedett már Bod Péter a „Jer, mi kérjünk” (47.), az „Atya Isten, tarts meg minket” és az „Adj békességet” (9.) kezdetű énekeket, továbbá az „Erős várunk nekünk az Isten” (25.), azaz a 46. zsoltárt illetően.⁷⁶ Szilády Áron a fentiek közül az első ének szerzőjéül Batizi Andrászt tartotta.⁷⁷ A ma talán leghíresebb régi ének, az „Erős várunk” fordítóját a hagyomány elég sokáig még Skarica nevéhez kapcsolta. Arra az esetre azonban, ha

⁷¹ RMKT VIII. 7—8, 445.

⁷² RMKT VIII. 6—7, 442—445.

⁷³ RMKT VIII. 3—4, 440—441.

⁷⁴ RMKT VIII. 4—6, 441—442.

⁷⁵ RMKT VIII. 9—11, 447.

⁷⁶ Bod Péter: Magyar Athenas. [Szeben] 1766. 242.

⁷⁷ RMKT II. 418—419.

ennek szövege az 1566. évet megelőző időből előkerülne, úgy ezt Csomasz Tóth időrendi okok miatt már eleve lehetetlennek minősítette.⁷⁸ Ettől függetlenül e zsoltárparafrázis esetében a legújabb időben már Skaricát kizárták a számításba vehető szerzők közül.⁷⁹ A fentiekben másodiknak és harmadiknak említett énekeket azonban, amelyeket már 1543-tól kezdve⁸⁰ mindig együtt énekeltek,⁸¹ a szakemberek változatlanul Skaricának tulajdonították.⁸² Most, hogy a fenti szövegek az 1560. évben készült nyomtatványban tűntek fel, már teljes biztonsággal megállapítható, hogy ezeknek semmi köze sem lehet az 1544-ben született, vagyis ekkor csak 16 éves Skarica Mátéhoz.

Érdemes külön felfigyelni az „Adjunk hálát mindnyájan” (4.) kezdetű ének szerzőségének problémájára. Szilády⁸³ e munkát — Jakab Elek nyomán — Dávid Ferencnek tulajdonította.⁸⁴ Az 1560. évi kiadásban⁸⁵ ennek az éneknek végén „G. H.” betűjel olvasható.⁸⁶

⁷⁸ RMDT I. 660.

⁷⁹ A magyar irodalom története I. Bp. 1964. 507.

⁸⁰ Huszár Gál gyűjteményében a B₁a lap alján az „Átya Isten tarts meg minket” szövege végéhez, mintegy utolsó versszakként, kisebb betűfokozattal nyomtatták hozzá az „Adj békességet” rövid szövegét. Ma már nehéz eldönteni, hogy ez vajon az eredetileg egymástól független két szöveg tudatos megkülönböztetését célozta-e. vagy sem. Hogy a második szövegrészt a többitől eltérő jellegű betűkkel szedték, az ugyanis mással is magyarázható. A kötet elején törekvés volt, hogy minden ének új lapon kezdődjék. Ezt ezen a lapon csak az utolsó szövegrész kisebb betűméretével lehetett elérni.

⁸¹ BHA IX. Kísérő tanulmány 23.

⁸² RMDT I. 656, 660.

⁸³ RMKT VI. 355.

⁸⁴ Érdemes itt megjegyezni, hogy Jakab az előbbiekben tárgyalt „Erős várunk” zsoltárfordítást is Dávidénak vélte, de feltételezését már Szilády elvetette.

⁸⁵ B₅a lap.

⁸⁶ Ez különben — eltekintve a karácsonyi latin ének címében már említett hivatkozástól — az egész gyűjteményben az egyetlen utalás valamilyen szerzőre.

Aligha kétséges, hogy e két betű „Gallus Huszár”-t takarja, akit ennek alapján az ének szerzőjének lehet tekinteni. Czeglédy Sándor ugyan felvetette emellett annak lehetőségét is, hogy Huszár betűjelét itt talán arra használta, hogy ő maga a kötet elejét csak eddig nyomtatta.⁸⁷ E feltételezés azonban aligha indokolt, hiszen a „G. H.” betűknek nyomdai kolofonként történő alkalmazása reálisan csak valamely szedérszlet végén, tehát mindenképpen egy ív utolsó sorában képzelhető el. Itt viszont a „B” ív utolsó levelének rektóját és nem verzóját zárja. Ezek alapján az éneket, amelyet a magyar protestáns énekeskönyvek évszázadokon át felvettek soraikba, Huszár alkotásai közé kell iktatni. Ezzel szemben Dávid Ferencet, akinek eddig is csak ezt az egyetlen éneket tulajdonították, az énekszerzők sorából teljesen törölni kell. Huszár „Könyörögjünk az Istennek szent lelkének” kezdetű éneke (59.) a szerző nevének megjelölése nélkül ugyan, de természetesen ugyancsak szerepel saját gyűjteményében. Ez utóbbi verse is hosszú évszázadokon át szerves alkotórésze volt a hazai protestánsok énekeskönyveinek.

Érdekes, hogy több szerző munkája a korábbi következtetések ellenére is helyet kapott Huszár gyűjteményében. Ezek sorából is kiemelhető Szkhárosi Horvát András „Mind e világnak ím esze veszett” kezdetű (80.), terjedelmes zsoltárparafrázisa. Botta⁸⁸ és Schulek⁸⁹ egyaránt azt az álláspontot képviselték, hogy ezt az 1549-ben íródott, az egyházi hangnemtől erősen elütő és gyülekezeti éneklésre szinte teljesen alkalmatlan éneket Huszár első gyűjte-

⁸⁷ Református Egyház 1976, 174.

⁸⁸ Botta: i. m. 55.

⁸⁹ BHA IX. Kísérő tanulmány 19

ményébe bizonyosan nem vette fel, és az Meliusznak közreműködésével csak az 1563. évi debreceni kiadás közvetítésével került be a későbbi protestáns énekeskönyvekbe. Az ének azonban mindezek ellenére szerepel már az 1560. évi kötetben. Schulek arra gondolt,⁹⁰ hogy Németi Ferenc, Szegedi Gergely, Szegedi Kis István és Radán Balázs énekeivel Huszár 1560-ig nem találkozhatott, így első gyűjtésébe se kerülhettek be. Ez a feltételezés egyedül csak Németi esetében bizonyult helyesnek, mert Szegedi Gergelytől öt,⁹¹ Szegedi Kis Istvántól három⁹² és Radán Balázstól egy⁹³ ének szerepel Huszár Gál első kiadásában.

A többi 11 énekszerzőt, akinek munkája olvasható az 1560. évi kötetben, mind Botta,⁹⁴ mind Schulek⁹⁵ feltételezte rekonstrukciója során. Batizi András hét,⁹⁶ Gálszécsi István⁹⁷ és a Zayugróci Névtelen⁹⁸ kettő, Dévai Bíró Mátyás,⁹⁹ Dézsi András,¹⁰⁰ Hartyáni Imre,¹⁰¹

⁹⁰ Uo. 18.

⁹¹ „Keresztények, kik vagytok” (55.) — „Szent Dávid király bűnei ellen” (96.) — „Dávid prófétának imádkozásáról” (18.) — „Boldog az ilyen ember e világon” (13.) — „Nagy bánatban Dávid mikoron vala” (88.).

⁹² „Jövel Szentlélek Isten” (50.) — „Ó mindenható Isten” (91.) — „Ó, mint keseregnek” (92.).

⁹³ „Buzgó szívből” (16.).

⁹⁴ Botta: i. m. 57–71.

⁹⁵ BHA IX. Kísérő tanulmány 23–30.

⁹⁶ „Jer, mi kérjük Szentlelket” (47.) — „Jövel Szentlélek Úristen, lelkünk vigassága” (52.) — „Jer, dicsérjük az Istennek fiát” (43.) — „Ember, emlékezzél a szomorú halálról” (21.) — „Jer, dicsérjük e mai napon a mi Urunkat” (44.) — „Krisztus feltámad, nekünk örömet ada” (65.) — „Krisztus feltámad, ki értünk meghalt vala, mi bűnünkért kínt valla” (62.).

⁹⁷ „Mi hiszünk az egy Istenben” (76.) — „Krisztus a mi bűneinkért meghala” (60.).

⁹⁸ „Hálát adunk teneked” (35.) — „Mindenek meghallják” (84.).

⁹⁹ „Minden embernek illik ezt megtudni” (81.).

¹⁰⁰ „Adj üdvösséges kimúlást” (3.).

¹⁰¹ „Háborúsága Dávid királynak” (31.).

István deák,¹⁰² Szegedi Lajos,¹⁰³ Sztárai Mihály,¹⁰⁴ Tesini Imre¹⁰⁵ és Thordai Benedek¹⁰⁶ egy-egy énekkel szerepel. Botta és Schulek azon következtetése, amely szerint Huszár nem vett fel gyűjtésébe egy éneket sem Meliustól, ugyancsak beigazolódott.

A fentiek alapján bizonyos tanulságok és következtetések is levonhatók a korai magyar protestáns énekeskönyvek szerkesztési módszerét illetően. A szakemberek korábbi felfogásával szemben ugyanis az 1560. évi énekeskönyv — amint az látható volt — több meglepetéssel is szolgált. Ezek zöme arra az előzőekben ugyancsak már kifejtett vélelmezésre vezethető vissza, amely a későbbi kiadásokat a korábbiak továbbfejlesztett bővítésének tartotta. Kiderült azonban, hogy ez nem történt ilyen mechanikusan. Ennek egyik fő oka az az objektív tény volt, hogy az énekeskönyvek szerkesztői egyszerűen nem is ismerték az összes előző vagy éppen az időrendben utolsó kiadást. Az akkori nyomtatványok példányszáma általában nem lehetett túl magas: feltehetően csak néhány száz. Ez már önmagában is korlátozta széles körű elterjedését. Ráadásul a három részre szakadt országban a közlekedés nem volt se gyors, se biztonságos.

Így a mai fogalmak szerint szinte elképzelhetetlen, de éppen Huszár saját szavaival bizonyított, hogy ő Debrecenből Északnyugat-Magyarországra történt távozása után a keleti országrészekben kinyomtatott énekeskönyveket sokáig nem ismerte. Az 1574. évi kiadásában a zsoltárparafrázisokat tartalmazó rész

¹⁰² „Irgalmazz Úristen immáron énnekem” (42.).

¹⁰³ „Légy irgalmas Úristen” (70.).

¹⁰⁴ „Hálaadásunkban neked emlékezünk” (33.).

¹⁰⁵ „Tebenned bízom” (99.).

¹⁰⁶ „Benned bízom Uram Isten” (11.).

végére ugyanis a következő mondatot fűzte: „E psalmusokra azután találkoztunk, hogy immár a többit kinyomtattuk volt.”¹⁰⁷ E sorai után öt ének szövege olvasható, amelyek közül négy az 1569. évi debreceni (RMNy 264), egy pedig az 1566. évi váradi kiadásban (RMNy 222) megtalálható. Tehát Huszár e két nyomtatványt, amely az ő két énekgyűjteményének 1560-ban és 1574-ben történt megjelentetése közötti időből teljes példányban a mai napig egyedül fennmaradt, 1574-ig nem ismerte.

Huszár Gál rugalmas szerkesztési módszerére, vagyis hogy kiadványa szövegén – ha ennek szükségét látta – nyomtatás közben is módosított, az 1574-ből vett fenti eseten kívül érdekes fényt vet az 1560. évi kiadásban a karácsonyi énekek legvégén olvasható mondata (M₅b lap): „Nota. A Krisztus születéséről való első dicséretben, melyet a »Modulisemus« nótájára énekelnek, negyedik verset elhagyták volt az exemplárból, kiből nyomtattunk, azután vettük észbe, és azért írtuk ide.”¹⁰⁸

Első gyűjtésénél Huszár nyilván kizárólag vagy legalábbis túlnyomórészt kéziratos énekeskönyvekre támaszkodhatott, hiszen korábban – mai ismereteink szerint – csupán Gálszécsi két kis kiadványa¹⁰⁹ tartalmazhatott nyomtatásban ilyen jellegű szöveget. Abban az időben a kéziratok formájában összeszedett énekgyűjtemények minden bizonnyal az eddig feltételezettnél nagyobb számban készültek és forogtak közkézen. Alig vitás, hogy ezek összetétele, mennyisége stb. mind más és más volt, tükrözve összeállítójuk, másolójuk, sőt a hozzá-

¹⁰⁷ RMNy 353, II. 93.

¹⁰⁸ Ez a pótlás a karácsonyi énekek elején álló és „Jer, mi dicsérsük, áldjuk” kezdetű himnuszhoz tartozik.

¹⁰⁹ RMNy 18, 24.

írt kiegészítések és pótlások esetében minden-
kori tulajdonosuk ízlését, illetve vallási fel-
fogását. Ilyen kéziratos énekeskönyvek jelen-
tősége még a nyomtatott kiadásoknak Huszár
Gál 1560. évi énekeskönyvével induló sora
mellett — éppen ezeknek a fentiekben már
ismertetett szűk hatósugara miatt — jó ideig
uralkodó lehetett. Később a kéziratok természe-
tesen háttérbe szorultak ugyan, de létük és
használatuk — bár egyre csökkenő arányban —
a legutóbbi időkig kimutatható.

A legrégebbi nyomtatott magyar nyelvű
protestáns énekeskönyvek feltételezhető kis
példányszámát, valamint e köteteknek nagy-
fokú pusztulásához vezető erős használatát a
16. században — bár csak közvetett módon —
a ma ismert kiadások példányainak teljessége,
illetve őrzési helye szerinti áttekintés is meg-
erősíteni látszik. A bibliográfiailag regisztrált
19 kiadásból¹¹⁰ háromról csupán irodalmi for-
rásokból maradtak fenn adatok.¹¹¹ Ha csak
töredékes formában is, de legalább már pél-
dányból további hat kiadás ismeretes.¹¹²
Többé-kevésbé rongált állapotban, vagyis csak
hiányosan még hat további kiadásról van
tudomásunk.¹¹³ A 19-ből mindössze négy olyan
akad, amelyből ma is ép példány maradt fenn.¹¹⁴
Egyedül a fenti számok és arányok is jól
mutatják, hogy ezek a múltban olyan sűrűn

¹¹⁰ RMNy 18, 24, 70, 108, 160, 178, 222, 264, 276, 353, 357,
429, 513, 582, 640, 648, 713, 804, 832.

¹¹¹ RMNy 70, 804, 832.

¹¹² Ezek közül egy — RMNy 582 — teljesen megviselt és a
használattól darabjaira szétesett példányban, a másik öt
viszont — RMNy 18, 24, 178, 357, 648 — egytől egyig kötés-
táblák szétbontása útján került elő, ahová azokat egykor
makulatúraként beragasztották.

¹¹³ RMNy 108, 276, 353, 429, 640, 713.

¹¹⁴ RMNy 160, 222, 264, 513.

használt kiadványok milyen rendkívüli mértékben pusztultak el.¹¹⁵

Különösen a használattal járó rongálódásra vet kitűnő fényt, ha a vizsgáladás kiterjed a példányok őrzési helyére, vagyis ahol azok az elmúlt századokat átvészelték. Ebből ugyanis világossá válik, hogy mind a négy épen fennmaradt énekeskönyv példányai a magyar nyelvterületől messze fekvő külföldi gyűjteményekben maradtak fenn,¹¹⁶ ugyanakkor ezekből hazánkban még csak egyetlen töredék sem. A külföldi könyvtárakban az említett ép példányokon kívül csupán kötéstáblákból kiáztatott töredékeket őriznek,¹¹⁷ de egyetlen sérült vagy csonkult példányt sem. Ezzel szemben a történelmi Magyarország területén levő gyűjteményekben tíz különböző kiadásból nem kevesebb, mint 24, de kizárólag csak — nyilván az erős használat miatt — többé-kevésbé sérült, illetve csonka példányt tartanak nyilván.¹¹⁸

A fenti adatok meggyőzően igazolják a használatról, pontosabban az elhasználódásról az előzőekben írottakat. Magyarországon a példányokat gyakorlatilag szétolvasták, így csak kevés számú roncs maradt fenn. Ha viszont

¹¹⁵ Ráadásul nyilván az sem zárható ki, hogy a 16. században még akár számos további kiadás is készült ilyen kiadványokból, amelyeknek még csak a híre sem maradt fenn!

¹¹⁶ RMNy 160 — Stuttgart LB, RMNy 222 — Wolfenbüttel, RMNy 264 — Stuttgart LB és Boroszló Univ, RMNy 513 — Olomouc Univ.

¹¹⁷ RMNy 18 — Kraków Univ és Praha Strahov, RMNy 24 — Kraków Univ, RMNy 178 — Wolfenbüttel.

¹¹⁸ RMNy 108 — Bp. Acad és Kolozsvár Univ, RMNy 276 — Bp. Acad, RMNy 353 — Bp. Nat (2 pld.) és Eperjes Scient, RMNy 357 — Bp. Nat, RMNy 429 — Kolozsvár Acad és Kolozsvár Univ, RMNy 513 — Pozsony Acad + Bp. Acad (2 pld.) + Bp. Nat + Bp. Univ + Nyitra Dioec + Pápa Ref + Marosvásárhely, RMNy 582 — Kolozsvár Univ, RMNy 640 — Kolozsvár Acad, RMNy 648 — Bp. Acad és Bp. Nat, RMNy 713 — Bp. Acad + Bp. Nat + Sárospatak Ref.

a magyar nyelvű énekeskönyv megjelenése után nem sokkal, vagyis hazai használatbavételtől megkímélve — mégha csak kis számban is — valami okból kifolyólag külföldre került, ebben az esetben ott — éppen a nyelv miatti „használatatlanság” következtében — teljesen ép állapotban maradhatott fenn a mai napig. Így ilyen jellegű régi magyar nyomtatvány további előkerülését a jövőben aligha lehet más területről remélni, mint a Kárpátoktól északra és a Lajtától nyugatra.

A „REGGELI ÉNEKLÉSEK”

Áttérve a kötet második részére, az énekeskönyvhöz hozzányomtatott „Reggeli éneklések”-re, megállapítható, hogy az nem más, mint a címben is közölt protestáns reggeli istentiszteleti liturgia. Keskeny, szedett körzetekből kialakított vonallal egymástól elválasztva, hét részben, a hét egy-egy napjára nyert összeállítást. Valamennyi szerkezete azonos: „hymnus”, „antiphona”, két „psalmus” (az utolsó két részben csupán egy-egy), „responsorium”, „versiculus” (ez a két utóbbi az utolsó három részből hiányzik), két prózában írt „imádság”, végül pedig „benedicamus” (ez az utolsó két részből elmaradt). Az említett hét rész után a kötet végén, mintegy függelékként — feltehetően az énekeskönyvnél már tapasztalt gondos papírfelhasználás végett — még két himnusz és egy ének található.

A fenti, első látásra feszesnek tűnő, a középkori egyházéra emlékeztető szertartásszöveg azonban egyrészt — a hagyományos latin elnevezés ellenére — magyar nyelvű, másrészt — különösen a vége felé — nyilvánvalóan tudatos módon oldottabb. Az első négy részben

az eredeti szerkezetnek mind a négy tagja szerepel, majd az ötödik napnál a mellőzött responsorium és versiculus helyett — különben végig magyar nyelvű írásban — latin nyelvű, tehát egyértelműen csak a lelkész részére írt következő utasítás áll: „Responsorium petatur ex superioribus quod libuerit cum suo versiculo.” Ezt a jól érzékelhető és tudatos kötetlenségre törekvést a hatodik és hetedik részben a responsorium és versiculus újólagos mellőzése mellett most már egy-egy zsoltár és benedicamus elhagyása is megerősíti.

Újfalvinak a bevezetőben említett és 1602-ből származó leírása¹¹⁹ a Kálmáncsehi-féle „Reggeli éneklések”-ről a szakemberekben valamilyen graduális jellegű kiadvány képzetét keltette. Az ennek rekonstruálására alapot nyújtható hasonló kiadvány azonban csak rendkívül kevés látott nyomtatásban napvilágot. Ilyen magyar nyelvű protestáns graduál, vagyis a templomi szolgálatok kottával ellátott istentiszteleti vezérkönyve¹²⁰ önálló kiadvány formájában ugyanis csupán kettő ismeretes: az egyik az evangélikus Huszár Gál 1574-ben, Komjátiban készült kiadványának első kötete (RMNy 353), a másik több mint fél évszázaddal később, 1636-ban, Erdélyben került ki a gyulafehérvári fejedelmi nyomda sajtója alól mint a reformátusok „Öreg graduál”-ja (RMK I. 658). E kettő között — mindenekelőtt már csak időrendben is — Huszár nyomtatványában keresték a szakírók az évszázadokon át az ismeretlenség homályába burkolózó Kálmáncsehi-féle „primák” nyomait. Ezt az utat járta Dézsi Lajos,¹²¹

¹¹⁹ RMK I. 376. — ItK 1957. 372—373.

¹²⁰ ItK 1970. 346—352.

¹²¹ RMKT VIII. 436—437.

Csomasz Tóth Kálmán,¹²² Varjas Béla¹²³ és Czeglédy Sándor.¹²⁴ Akárcsak a fentiek, Schulek Tibor is példány ismerete nélkül, de most már részletesebben, egyrészt a középkori egyház gyakorlata, másrészt Huszár Gál említett kiadványa alapján kísérelte meg ezt a legkorábbi magyar protestáns graduált felismerni. Úgy vélte, hogy a Huszár-féle kiadvány első, vagyis graduális részének „A szent-egyházi szolgálatban való reggeli rendtartásról” című és a 69., esetleg 78. lapig terjedő része ennek a régi prima-könyvnek — talán bővített — utánnomása.¹²⁵

Az ugyancsak Huszár-féle 1560. évi kiadvány függelékeként 1561-ben megjelent szöveg előkerülése után az most már összevethető volt az 1574. évi nyomtatványnak Schulek által feltételezett részével. Ennek eredménye az volt, hogy a „Reggeli énekiések” 56 szövegrésze közül nem kevesebb, mint 39 valóban szerepel a Komjátiban készült kötetben, sőt zömükben éppen a Schulek által is gyanított első 78 levélen. Miután az átvétel — amint ez az énekeskönyvek esetében már tapasztalható volt — itt sem mechanikusan, hanem átdolgozás formájában történt, a szövegek sorrendje és megoszlása nem könnyen felismerhető módon jelentkezik.

A legszembevetőbb az 1560. és az 1574. évi két Huszár Gál-féle nyomtatvány szövegének összevetésekor, hogy a 12 zsoltárból egyetlenegy sem található meg a későbbi kiadványban. Ezt azonban maga Huszár egyértelműen meg is okolja a Komjátiban készült első kötete végén: „E könyvben való psalmusokról és

¹²² Református Egyház 1955. 342.

¹²³ A magyar irodalom története I. Bp. 1964. 340.

¹²⁴ Czeglédy: i. m. 373.

¹²⁵ ItK 1970. 348.

egyéb dicséretekről. Miért, hogy a psalmusok a diákul való régi translatióban sok helyen igen különböznek a zsidó Bibliában való értelemtől, ez okáért e mi fordításunkban nem a régi translatió, hanem a zsidó textust követjük. Azért, akinek nem mindjárton tetszik, ne siessen addig ítélni (coecus de colore), hanem olvassa meg először a zsidó textust, s ámbátor kárhoztasson bennünket. A himnuszokat pedig, antifónákat és egyéb lelki énekeket abban hagytuk, amiben találtuk. Mindezekkel nem ártani, hanem inkább szolgálni akartunk a Krisztus híveinek. Csináljon jobbat, akitől lehet, hogy ne menjen üres kézzel az ítéletre jövő Krisztus eleibe.”¹²⁶

Ezek szerint Huszár a korábbi zsoltárszövegeket szándékosan mellőzte, miközben a többi „lelki énekeket” (himnuszokat, antifónákat stb.) változatlan formában vette át. Az egész 1574. évi kötetben sehol sem olvasható Kálmáncsehi neve. Huszárnak a zsoltárokkal kapcsolatban a fentiekben körvonalazott magatartására már Dézsi Lajos felfigyelt, egyben furcsának tartotta, hogy ott nem szerepel Kálmáncsehi neve, aki pedig — a kortársak tanúsága szerint — ilyen jellegű graduált állíthatott már korábban össze.¹²⁷ Hasonló módon vélekedett Horváth János is.¹²⁸ Csomasz Tóth viszont azt tartotta szinte érthetetlennek, hogy Huszár az 1574. évi kiadványa előszavában egy szót sem ejtett saját, 1560-ban készült kötetéről.¹²⁹

A fenti problémákat — anélkül, hogy akár Huszár Gál első énekeskönyvét, akár a Kál-

¹²⁶ RMNy 353, I. yyy₁a.

¹²⁷ RMKT VIII. 436—437.

¹²⁸ *Horváth*: i. m. 262—263.

¹²⁹ RMDT I. 74.

máncsehi-féle „Reggeli éneklések”-et ismerte volna — Czeglédy Sándor igyekezett megoldani.¹³⁰ Meggyőző magyarázata szerint Huszár hallgatása részben azzal indokolható, hogy az akkori idők embere mind a szerzői jogról, mind a szerkesztői munkáról merőben más felfogást képviselt, mint a mai. Ennek tulajdonítható a számtalan — a középkorhoz hasonló módon — névtelenül készült irodalmi alkotás, de ugyanígy nem tekinthették személyes tulajdonnak ezeket mások írásának átvételekor. Czeglédy további magyarázata az evangélikusoknak és a reformátusoknak azokban az években fokozatosan romló kapcsolataira utal. Ezek szerint Huszár 1574-ben nyilván kerülni akarta, hogy lutheránus pártfogói a Kisalföldön megismerjék, vagy emlékeztükben felfrissítsék az 1560-ban Meliusnak ajánlott énekeskönyvét, benne a végére biggyesztett, élesen kálvinista jellegű úrvacsorai énekkel.

Most, hogy mind Huszár gyűjteményének első kiadása, mind a „Reggeli éneklések” szövege már rendelkezésre áll, a fentiek alapján még további következtetések levonására is mód nyílik. Ha Huszár tanácsosnak látta hallgatni korábban Meliushoz fűződött kapcsolatairól, úgy még inkább így kellett tennie Kálmáncsehi Márton esetében. Hiszen ez utóbbinak a kálvini tanok elterjesztésében — Szegedi Kis István és Melius mellett — kimagasló szerepe volt. Miután éppen Kálmáncsehi felfogásában és magatartásában még említett társainál is messzebb távolodott a lutheránusoktól, nevének mellőzése így szinte természetes. Ugyancsak a vallási álláspontban mutatkozó véleménykülönbség indíthatta 1574-

¹³⁰ Czeglédy: i. m. 372.

ben Huszárt arra, hogy Kálmáncsehi zsoltárfordításait — névemlítés nélkül — kifogásolja, majd ennek következtében mellőzze is. Ugyanakkor a „Reggeli éneklések” most már rendelkezésre álló szövegének tanúsága szerint a többi, ún. „lelki énekek” többségét Huszár saját 1560. évi kiadásából mintegy másfél évtized után újra átvette.

Vajon mi lehetett az oka ennek a kettős mércével történő mérésnek? A „Reggeli éneklések” címsoraiból ez kiolvashatónak tűnik, amely szerint csak a zsoltárokat fordította magyarra Kálmáncsehi, de a többi szöveget nem hozza vele kapcsolatba. Meg kell itt jegyezni, hogy Újfalvi sokat idézett leírása ettől eltérő fogalmazásban körvonalazta a Kálmáncsehi által e kötet kapcsán végzett munkát: abból ugyanis azt lehet kiolvasni, mintha az egész „Reggeli éneklések” az ő munkája lenne. Huszár későbbi magatartása és az 1560. évi cím megfogalmazása alapján azonban a továbbiakban csak a zsoltárok fordítása köthető biztonságosan Kálmáncsehi nevéhez. Még a szöveg ismerete nélkül célzott Czeglédy arra, hogy egyes szövegrészek fordításában esetleg szerepe lehetett Szegedi Lajosnak is.¹³¹ A „Reggeli éneklések” antifónáit összevetve a debreceni református nagykönyvtárban őrzött és 1619-ben kézzel írt Spáczay-graduálban levő „Antiphonae Ludovicanae”-val, ennek lehetőségét el kellett ejteni.

Vegyük elő ismét Huszár Gál két kiadványát, az 1560. évi kötete függelékét képező „Reggeli éneklések”-et és az 1574. évi graduálját. Az elsőben található 56 szövegrész közül a fentiekben már részletezett okok miatt

¹³¹ Uo. 361—362.

kimaradt 12 zsoltárfordítás leszámítása után marad még 44: kilenc himnusz (hét a hét napjaira és kettő a függelékben), hét antifóna, négy responsorium, négy versiculus, öt benedicamus, 14 imádság és egy ének (a függelékben). Ezek közül nem kevesebb, mint 39 (nyolc himnusz, hat antifóna, mind a négy responsorium, mind a négy versiculus, négy benedicamus, 12 imádság és az egyetlen ének) megtalálható a Komjátiban kiadott kötetben.

A két nyomtatványban azonos 39 szövegrész elhelyezkedése egymástól eltérő. Az 1574. évi kiadás „A szent-egyházi szolgálatban való reggeli rendtartásról” szóló résszel kezdődik. A bevezető írás végén „vedd eszedbe” címmel figyelmeztetés áll, amely arra inti a kötet használóit, hogy a szertartások, valamint az azokhoz fűzött utasítások szövegét ne értelmezzék túlságosan mereven. Bár ez a szemlélet teljesen megegyezik az 1560. évi kiadásban tapasztaltakkal, másfél évtized után ennek hangsúlyozása azért tűnhetett Huszár számára különösen indokoltnak, mert a későbbi nagy graduáljában meglehetősen gyakran és magyar nyelven írt eligazításokat a szertartás elvégzésének részleteire vonatkozólag.

A fenti bevezetést az „Úrnapján, azaz vasárnapon való reggeli dicséreték”, vagyis a prima, magyarul a „Reggeli éneklés” követi.¹³² Itt a himnusz, az antifóna, a responsorium, a versiculus és a benedicamus, azaz a nyolc közül öt rész teljesen azonos a „Reggeli éneklések”-ben olvashatókkal.¹³³ Az elhagyott Kálmáncsehi-féle zsoltáron kívül így már csupán

¹³² RMNy 353, I. 5a.

¹³³ „Immáran a nap feljövén” (129.) — „Téged egynek állatban” (157.) — „Jézus Krisztus, élő Istennek szent fia” (130.) — „Támadj fel Űr Jézus Krisztus” (156.) — „Örüljünk mi áldottak” (155.).

a két prózai imádság felkutatása maradt hátra. Ezek közül az egyiket 1560-ban a szerdai napnál lehet megtalálni (161.). A „Hétfőre való reggeli dicséreték” Komjátiban nyomtatott szövegei közül a himnusz, az antifóna, a responsorium és a versiculus azonos a „Reggeli éneklések”-ben olvashatókkal.¹³⁴ Az ima és a benedicamus azonban még fellelhető a korábbi kiadás csütörtöki napjánál.¹³⁵ A „Keddre való reggeli dicséreték” között ugyanaz a négy rész azonos a két kiadásban, mint hétfőn,¹³⁶ az imádság viszont a „Reggeli éneklések” csütörtöki (153.), a benedicamus pedig annak hétfői részében található (127.). A „Szerdára való reggeli dicséreték” hat része a korábbi kiadásban is szerdánál olvasható.¹³⁷ A „Csütörtökre való reggeli dicséreték”-ben csak a himnusz és az antifóna¹³⁸ azonos a régebbi nyomtatványban szereplővel, míg a benedicamus ott a pénteki részbe került (48.). Ugyanez tapasztalható a „Péntekre való reggeli dicséreték”-nél, ahol szintén a himnusz és az antifóna azonos,¹³⁹ míg az egyik ima a korai kiadásban hétfőnél áll (150.). A „Szombatra való reggeli

¹³⁴ „Immár mostan ó Szentlélek” (128.) — „Dicséret legyen teneked” (117.) — „Gyógyíts meg minket Úristen” (123.) — „Mi segítségünk vagy te Úristen” (140.).

¹³⁵ „Kegyelmes, mindenható Úristen, hálakav adunk te szent felségednek” (133.) — „Jézus Krisztus, kít az Atya” (131.).

¹³⁶ „Igaz bíró” (126.) — „Dicséret és örök dicsőség” (116.) — „Áldjuk mindnyájan” (112.) — „Könyörülj Úristen mirajtunk” (137.).

¹³⁷ „Állatoknak megtartója” (114.) — „Nagy, dicséretes dicsőséget énekeljünk” (145.) — „Ó boldog Szentháromság” (146.) — „Minden titkos bűneinkből” (142.) — „Könyörüljön mirajtunk az Úristen” (138.) — „Kegyes és kegyelmes, mindenható Úristen” (135.).

¹³⁸ „Látod Isten szíveinket” (139.) — „Könyörülj rajtunk nagy Úristen” (136.).

¹³⁹ „Ó mennyei, mi szent Atyánk” (148.) — „Ha te meg nem tartasz Uram” (124.).

dicséreték” közül egyedül a benedicamus azonos (53.).

Abból a 39 részből, amely a két kiadványban azonos, a Komjátiban készült nyomtatvány 61. levelén véget érő primá-ban 31 lelkész fel, de csupán 24 a héten belül azonos elhelyezkedésben. Már ebből is jól érzékelhető, hogy Huszár milyen tudatosan alakította, formálta anyagát kiadásról kiadásra. Az 1574. évi kiadvány első részében a 73–76. leveleken kilenc, különböző alkalmakra elmondható imádság közül négy akad, amely a „Reggeli éneklések” különböző napjainál szerepelt,¹⁴⁰ itt viszont a „Békességért való imádság”, „Az igaz hitben és isteni félelemben való épülésért”, „Az úton járókért” és „A mennyei harmatért” feliratot viseli. Egy további imádság viszont látható a Komjátiban készült első kötet 136. levelén kezdődő „A mi üdvözítő urunk, Jézus Krisztusnak ünnepére való reggeli és délelti dicséreték” sorában.¹⁴¹ A „Reggeli éneklések” függelékébe került két himnusz és egy ének¹⁴² az 1574. évi kiadásban a további lapokon elszórva ismerhetők fel.¹⁴³

A fentiek után — eltekintve a 12 Kálmán-csehi-féle zsoltárfordítástól — már csak öt szövegrész maradt hátra még a „Reggeli éneklések”-ből, amely az 1574. évi kiadásban nem volt fellelhető. A kéziratos protestáns graduálék legrégebbi rétegébe tartozik az ún. „Batthyány-kódex”, amelyet Gyulafehérvárott

¹⁴⁰ „Örök, mindenható Úristen, kitől vannak” (151.) — „Örök, mindenható és irgalmas Úristen” (149.) — „Kegyelmes, mindenható Úristen, ki nagy, édes szóval” (134.) — „Mindenhható és irgalmas Úristen, ki az eget és a földet” (144.).

¹⁴¹ RMNy 353, I. rész 141a lap.

¹⁴² „Jövel Szentlélek Úristen, kí Atyával” (51.) — „Úrnak végvacsorájára” (106.) — „Ó, mint keseregnek” (92.).

¹⁴³ RMNy 353, I. rész 147b, 287b és II. rész 3b.

őriznek. A pénteki himnusz és antifóna¹⁴⁴ szövege ebben volt kimutatható.¹⁴⁵ A már korábban emlegetett és 1636-ban nyomtatott „Öreg graduál”-ban fellelhető¹⁴⁶ a „Reggeli éneklések” keddi benedicamus-a (122.). Ezek után nem alaptalan az a remény, hogy az a két imádság, amelynek szövegazonosítása más forrásból eddig nem vezetett eredményre,¹⁴⁷ a későbbiekben majd még sikerülni fog.

Hátra van még a „Reggeli éneklések” 12 zsoltárának¹⁴⁸ vizsgálata, amely a címszöveg, illetve a történelmi körülmények egyértelmű tanúsága szerint Kálmáncsehitől származik. Jóllehet személye a hazai reformáció korai történetében kimagasló, irodalmi tevékenységének eddig egyetlen sora sem volt bizonyíthatóan ismeretes. Meg kell jegyezni, hogy a zsoltárok számozása — részben a héber eredeti, illetve a latin Vulgata számozása között helyenként mutatkozó eltérés, részben egyszerű sajtóhiba miatt — több helyen téves. Így a XII. zsoltár (141.) helyesen XIII., az LV. (159.) valójában LIV., a XLVII. (138.) pedig LXVII.

Annak ellenére, hogy e 12 zsoltár fordítójának Kálmáncsehi személyében történt meg-

¹⁴⁴ „Ó felséges, áldott király” (147.) — „Áldj meg minket Atya Úristen” (109.).

¹⁴⁵ Nyelvemléktár XIV. Bp. 1890. 187—188, 222.

¹⁴⁶ RMK I. 658, 236. [recte 226.]

¹⁴⁷ „Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztus dicsőséges szent atyja, ki ebben mutatod” (152.) — „Hálákat adunk teneked” (125.).

¹⁴⁸ „Uram, a te haragodban” (158.) — „Míglen felejtesz el engemet” (141.) — „Állj bosszút érettem Uram” (115.) — „Úristen, a te nevedért” (159.) — „Könyörüljön mirajtunk az Úristen” (138.) — „Áldjad én lelkem az Úristent” (110.) — „Énekeljétek az Úrnak” (121.) — „Dicsérjétek Istennek szolgálói” (120.) — „Dicsérjed én lelkem” (118.) — „Dicsérjétek az Urat” (119.) — „Örüljétek igazak az Úristenben” (154.) — „Áldom az Úristent” (113.).

állapítása új eredmény, nincs arról szó, hogy ezek szövege eddig teljesen ismeretlen lett volna. Köztudott és már az előzőekben szóba is került, hogy a 16. századi magyar vallásos irodalom nem kis része anonim művekben hagyományozódott. Érvényes ez a megállapítás mindenekelőtt az ezekhez hasonló fordításokra. Így nem meglepő, hogy a kéziratos graduálokban e zsoltárok egész sorát sikerült azonosítani. A legeredményesebb összevetés alapjául a már idézett „Batthyány-kódex” bizonyult, míg a második az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ún. „Eperjesi Graduál” volt.¹⁴⁹ Az elsőben a 12 közül nem kevesebb, mint tízet, a másodikban pedig négy Kálmáncsehi-féle zsoltárfordítást lehetett azonosítani. E kéziratos források az ő nevét sehol sem tüntették fel. Így beigazolódott Czeglédy korábbi feltevése, amely szerint a nyomtatott és kéziratos hazai graduálok rendkívül tekintélyes terjedelmű anonim szöveganyagában Kálmáncsehi munkái is meghúzódnak.¹⁵⁰

Az így azonosított zsoltárfordítások a „Reggeli éneklések”-ben elfoglalt sorrendjük szerint a „Batthyány-kódex”-ben, annak nyomtatott szövegkiadásában és az „Eperjesi Graduál” kéziratos lapszámozása szerint az alábbi helyen találhatók:

	Batthyány-kódex	Szövegkiadása	Eperjesi Graduál
(158.)	213—215. l.	226. l.	257—258. l.
(141.)	219—220. l.	229. l.	
(115.)	245—248. l.	238. l.	244. l.
(159.)	259—260. l.	243—244. l.	243—244. l.

¹⁴⁹ Fol. Hung. 2153.

¹⁵⁰ Studia et Acta Ecclesiastica II. 362.

	Batthyány- kódex	Szöveg- kiadása	Eperjesi Graduál
(136.)	266 – 267. l.	246. l.	
(110.)	288 – 291. l.	254 – 256. l.	
(121.)	281 – 282. l.	251 – 252. l.	
(120.)	297 – 298. l.	258. l.	
(154.)	236 – 239. l.	235 – 236. l.	514 – 516. l.
(113.)	236 – 237. l.	236 – 237. l.	

A fentiek alapján jogosnak tűnik a remény, hogy a „Reggeli éneklések”-ben szereplő utolsó két Kálmáncsehi-féle zsoltárfordítás¹⁵¹ is valamilyen más forrásból — gondolni kell itt mindenekelőtt a többi kéziratos graduálra — még azonosítható lesz.

Miután mind a „Batthyány-kódex”, mind az „Eperjesi Graduál” későbbi, kéziratos másolatok, így az ezekben olvasható zsoltárszövegek meglehetősen gyakran különböznek a Huszár-féle nyomtatványban olvashatóktól. Az eltérés nem szorítkozik csupán helyesírási részletekre. Nem ritka a szócsere, illetve szó módosítás sem. Akad azonban ezeknél lényegesebb szövegeltérés is, amelyek közül álljon itt néhány mutatóban:

(158.) 7. szakasz 1. sora a „Batthyány-kódex”-ben: „Veszekedem foháskodásaimban éjjel és nappal...” — A nyomtatott kiadásban hiányzanak az „éjjel és nappal” szavak.

(110.) 12. szakasz 1. sora a „Batthyány-kódex”-ben: „Mely igen eltávozott a naptámadat nap az enyészettől.” — Az 1561. évi kiadásban a sor végén „napesettől” áll.

(121.) 1. szakasz 2. sora a „Batthyány-kódex”-ben „Mind az egész föld” szavakkal

¹⁵¹ „Dicsérjed én lelkem” (118.) — „Dicsérjétek az Urat” (119.).

kezdődik, míg a nyomtatásban csak „egész föld”-del. Ezzel szemben a 7. szakasz 2. soraának kezdete az 1561. évi kiadásban bővebb: „utat adjatok”, ezzel szemben a Batthyány-kódexben csak „adjatok”.

(120.) Ebben a zsoldárban tapasztalható a legjelentősebb eltérés a két szöveg között. A 3. szakasz teljes szövege hiányzik a „Reggeli éneklések”-ből: „Nap támadástól fogva napnyugtíglan dicséretes az ő neve.” Az utolsó, 9. szakasz szövege a „Batthyány-kódex”-ben: „Ki a magtalanat teszi gyümölcössé, és fiain örvendező anyává.” Ezzel szemben a nyomtatásban a következő szöveg olvasható: „Ki házhoz szerzi a meddőt, fiain örvendezik anyja lévén.”

A szövegek között mutatkozó, nem ritkán jelentős eltérések arra utalnak, hogy azok feltehetően több, nyilván kéziratós gyűjtemény közvetítésével kerültek be a „Batthyány-kódex”-be, illetve az „Eperjesi Graduál”-ba. Jóllehet mindkét kötetet később írták, mint az 1574. évi kiadás, ez a kiadvány bizonyosan nem volt része a közvetítőláncnak, hiszen abból Huszár szándékosan mellőzte ezeket a Kálmáncsehi-fordításokat. Elméletileg felmerülhetne a nyomtatott „Reggeli éneklések” mint e kéziratok forrása, de ennek a már említett szövegeltérések ellentmondanak. A legvalószínűbbnek tűnik tehát az a feltevés, hogy Kálmáncsehi zsoldárszövegeinek a fentiekben említett nyomtatott és kéziratós változatai a 16. század ötvenes éveiben — tehát még a fordító életében — keletkezett közös eredetre vezethetők csak vissza. Mindez Kálmáncsehi írásainak mind térben, mind időben igen kiterjedt — bár zömmel anonim — használatára utal.

A mostanáig kifejtettek alapján tehát a „Reggeli éneklések” 56 szövegrésze közül 52 utóélete kimutatható volt, ez csak két imád-

ság¹⁵² és két zsoltárfordítás¹⁵³ esetében nem sikerült eddig még. Ez a körülmény is jól mutatja ennek a korai összeállításnak jelentős hatását sok-sok évtizeden keresztül a hazai protestánsok között.

A DALLAMOK

Huszár Gál első énekeskönyvének és a „Reggeli éneklések”-nek — több más mellett — különös jelentőséget kölcsönöz, hogy szövegét elejétől végéig dallamok lejegyzésére szolgáló kották kísérik. Ezek mennyisége is figyelemre méltó: 67 dallam, 258 sornyi kotta. A hazai 16. századi nyomtatványok között igen ritka az olyan, amely hangjegyet is tartalmaz. Ezeket akkoriban Magyarországon kétféle technikai megoldással állították elő: vagy fametszettel, vagy a betűkhöz hasonló módon, matricáról öntött elemek összerakása révén.

Fametszetes kottákkal Brassóban és Kolozsvárott készültek kiadványok. Időrendben az első ezek között az a 32 klasszikus, illetve humanista ódából álló gyűjtemény, amelyet a brassói iskola tanulói számára feltehetően maga a helyi nyomda vezetője, Johannes Honter állított össze. A brassói születésű és Európa-hírű humanista rendkívül sokoldalú tevékenységet fejtett ki. Nyelvészeti, jogi, földrajzi, hittudományi és más jellegű munkák szerzőségén kívül közismerten a fametszésnek is kiváló mestere volt. Így aligha kétes, hogy az említett ódagyűjteményhez csatlakozó 24

¹⁵² „Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki ebben mutatod” (152.) — „Hálákat adunk teneked” (125.).

¹⁵³ „Dicsérjed én lelkem” (118.) — „Dicsérjétek az Urat” (119.).

lap terjedelmű kottamelléklet fametszeteit is ő készítette. Az első kiadás 1548-ban látott napvilágot: ez az évszám olvasható mind a címlapon, mind a dallamok végén (RMNy 71B). A mű ma ismert második kiadását ugyancsak Brassóban nyomtatták, 1562-ben. Ennek végén az első kiadásból megismert fametszetes kottákból álló melléklet ismét megtalálható — az újjólag felhasznált fadúcon álló zárósorral együtt —, amelynek utolsó sora szinte nyomdai kolofonként hangzik: „Coronae 1548” (RMNy 175).

Tinódi Sebestyén nagyhirű kötete, a „Cronica” 1554-ben Kolozsvárott készült (RMNy 109). A tudósító históriás énekeinek ez a nevezetes gyűjteménye 25 dallamhoz — egyenként két-két sorban — összesen 50 sornyi, ugyancsak fadúcról nyomtatott kottát tartalmaz.¹⁵⁴ E fametszetek közül Heltai Gáspár 1574-ben 16 sort nyolc, részben eltérő dallamhoz kolozsvári műhelyében ismét elővett, amikor a krónikás, tudósító és regényes históriás énekekből „Cancionale” című összeállítását készítette.¹⁵⁵

Az eddig említett brassói és kolozsvári kiadványok zenei illusztrálása mind világi jellegű szövegekhez és mind fametszetes technikával készültek. A 16. századi magyarországi nyomtatványok másik, sajnos rendkívül kicsiny csoportját azok a kötetek képezik, amelyeknek egyházi jellegű szövegét öntött kottajelek felhasználásával kísérik dallamok. Ezek közül egy ugyancsak a kolozsvári, a másik kettő pedig Huszár Gál műhelyében készült.

A kolozsvári kiadványt, amely bibliai históriák és oktató énekek protestáns jellegű gyűjteménye, az irodalom — nyomdászáról —

¹⁵⁴ BHA II. — RMDT I. 79.

¹⁵⁵ RMNy 251. — RMDT I. 79. — BHA V.

„Hoffgreff-énekeskönyv”-nek nevezte el. E kényszermegoldásnak az volt az oka, hogy belőle a mai napig csak két, együttesen is csak az elején és végén erősen csonka példány maradt fenn.¹⁵⁶ Huszár első énekeskönyvének felfedezésével párhuzamosan a müncheni Bayerische Staatsbibliothek katalógusában rábukantam a „Historiac melyeket a Szent Bibliabol neminemü tudos es Istenfelő Férfiac enekebbe szerzettenec, Az együgyü keresztyenec tanusagokra es vigasztalásokra. Colosvarba 1556 Nyomtata György Hoffgreff.” címszövegű kiadvány címléírására, amely feltehetően azonos az eddig „Hoffgreff-énekeskönyv”-nek nevezett munkával.¹⁵⁷ Sajnos maga a B. metr. 139h jelzetű kötet Münchenben a második világháború során megsemmisült. E kötet zenei illusztrálása egykor Kolozsvárott öntött kottajelek felhasználásával történt, amely mint ilyen, időrendben az első hazánkban.

Hasonló technikával készült és a legtöbb kottát tartalmazza a 16. századi Magyarországon Huszár 1574-es énekes- és imádságoskönyve. Ennek csak első kötetében található nyomtatott hangjegy, amelynek terjedelme azonban igen jelentős: 774 sor. Ennek előállításához is öntött kottajeleket használtak, akárcsak az említett Hoffgreff-féle kolozsvári kiadványban. Bár a technika mindkettőben azonos, maguk az öntvények, amelyek összerakásával a kottákat elkészítették, méretben és alakban egymástól eltérőek. Ezzel szemben Huszár első énekeskönyvének zenei illusztrációit lényegében ugyanazzal a felszereléssel nyomtatták, amelyet másfél évtizeddel későbbi kiadványában használt.

¹⁵⁶ RMNy 108. — RMDT I. 79. — BHA VII.

¹⁵⁷ MKsz 1976. 284—286.

Visszatérve most már az 1560. évi nyomtatványra, megállapítható, hogy az említett 67 dallam 258 sornyi kottája a következő megoszlásban helyezkedik el: 2 dallam két, 25 három, 28 négy, 7 öt, 3 hat és 2 hét sorban. Huszár mindkét említett kiadványa két részre oszlik: az egyik népénekeskönyv, vagyis kancionále, a másik szertartáskönyv, vagyis graduále. Míg az 1574. évi kiadásban csak az első részben, amelyik ott a graduále, szerepel zenei illusztráció, addig ez az 1560. éviben, ahol a két rész sorrendje fordított, mind a kancionáléban, mind a graduáléban megtalálható. Azonban a kották eloszlása és aránya e kötet két részében egymástól némi eltérést mutat. A terjedelmesebb, 184 levélnyi népénekeskönyvben 49 dallam 180 sorban helyezkedik el,¹⁵⁸ ami levelenként egy sornyi átlagot jelent. A 40 levélnyi graduále 18 melódiája 78 sornyi kottában foglal helyet,¹⁵⁹ ami levelenként kétsoros átlagnak, vagyis az előző rész kétszeresének felel meg. Erre a jelentős eltérésre természetesen a két rész műfajilag eltérő jellege önmagában is magyarázatul szolgálhat: egy dallamra a kancionáléban 3,67, a graduáléban pedig 4,33 sor jut átlagban. Az egész kiadványon belül is azonban jól felismerhető a zenei illusztrálás mennyiségi növekedése. Így a műfajilag egységes első rész elején viszonylag szerényebb és rövidebb a daltamjelölés, amit jól igazol az is, hogy az egész nyomtatványban levő két legrövidebb, egyenként mindössze két sorból álló kotta legelől, az első két ívben található.¹⁶⁰

¹⁵⁸ 2 két-, 18 három-, 23 négy- és 6 ötsoros terjedelemben.

¹⁵⁹ 7 három-, 5 négy-, 1 öt-, 3 hat- és 2 hétsoros beosztásban.

¹⁶⁰ A₄ és B₄ levélben.

Eltérés észlelhető a két rész között az énekszövegek és az ezekhez közölt kották közötti arány tekintetében is. Huszár gyűjteményének 105 éneke közül 49-nél áll dallam is, ami 46,6%-nak felel meg. A „Reggeli éneklések” 56 szövegéből, levonva a 14 prózai imádságot, a 42 énekelhető szövegrész közül csak 18 mellett látható kotta (42,8%). Azonban magán a népénekeskönyvön belül a szöveg és a zenei illusztráció aránya is igen jelentős eltérést mutat aszerint, hogy az énekeknek mely alkalomra összegyűjtött csoportjáról van szó. „A Szentlélekért való könyörgések”-ben négy, „A prédikáció után való könyörgések”-ben 12 ének olvasható; ezeknél három, illetve kilenc dallam kottája áll, vagyis a zenei illusztráció aránya 75 százalékos. A következő csoportnak a hálaadásra és könyörgésre szolgáló 21 éneke közül is még 11-nél található dallam, azaz 52,4 százaléknál. Innen kezdve a kották aránya erősen csökken: a negyedik résznek a temetésre szóló hat éneke közül már csak kettőnél (vagyis mindössze egyharmadánál), míg az ötödik, „A Krisztus születéséről való dicséretek” című rész 14 karácsonyi énekénél már egyetlenegyél sem szerepel. A kötetben belül itt egymás után 20 énekszöveg követi egymást egyetlen sor kotta nélkül! A hatodik rész nyolc húsvéti éneke közül kettő, a hetedik rész két pünkösti éneke közül pedig egy sem kapott dallamkíséretet: vagyis az arány 25%, illetve semmi. A 37 zsoltárból álló nyolcadik részben a 21 ott szereplő kottával az ezekkel ellátottak aránya jelentősen nőtt, hiszen ez már 56,7 százalékot tesz ki. Az utolsó, nyilván csak a még rendelkezésre álló papírfelület kihasználását célzó egyetlen ének, a „Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed” kotta nélküli, de ez rögtönzött jellege alapján érthető is. Világosan felismer-

hető tehát Huszár énekgyűjteményének közepe tájától a dallamkíséret arányában mutatkozó hullámvölgy.

Az 1560. évi kötet jelentőségét fokozza, hogy nem csupán szöveg, de zenei illusztráció tekintetében is őse a mai napig használatos magyar nyelvű protestáns — tehát mind a református, mind az evangélikus — énekeskönyveknek. Ennek súlyát különösen érzékletessé teszi, hogy ilyen jellegű kottás kiadvány a 18. századig mindössze három akad. Az első Huszár Gál 1574. évi kötete (RMNy 353), a második az 1636-ban Gyulafehérvárott napvilágot látott és a többiektől eltérően neumatikus kottákkal illusztrált „Öreg graduál” (RMK I. 658), a harmadik a több kiadásban is fennmaradt lőcsei evangélikus énekeskönyv.¹⁶¹ Egyikük sem kifejezett népénekeskönyv, hanem graduális jellegű, vagyis elsősorban a lelkipásztor és a kórus, tehát nem az összes hívek által énekelt dallamokat tartalmazza. E szertartáshoz igazodó, zömmel középkori eredetű szövegekhez ugyancsak nemzetközi jellegű és általánosan elterjedt, illetve ismert zenei illusztráció csatlakozott. Ez a helyzet az 1561. évi „Reggeli éneklések” esetében is, amely jellemben hasonló az előbb felsoroltakhoz, de időben azokat messze megelőzte. 18 dallam közül az 1574. évi kiadás nem kevesebbet, mint 16-ot — több-kevesebb változtatással ugyan — átvett, illetve megismételt. Így e részben eddig ismeretlen dallam csupán kettő akad.

Ezzel szemben az 1560. évi Huszár-féle gyűjtemény kancionális jellegű, tehát népénekeket tartalmaz. Eredet és hatás szempontjából

¹⁶¹ 1652: RMK I. 858. — 1654: RMK I. 890. — 1675: RMK I. 1183.

összehasonlíthatatlanul jelentősebbek a magyar zenetörténet számára, mint az említett graduális jellegű dallamok. Az 1574. évi kiadásnak csak az első része kapott zenei illusztrálást, ebbe viszont kevés népének került be. Ez az oka annak, hogy az 1560. évi Huszár-féle gyűjtemény 49 éneke közül csupán 11 esetében ismétlődik meg a dallam is a későbbi kiadványban.¹⁶² A többi 38 dallam pontos azonosítása zenetörténeti feladat. Annyi azonban még a laikus számára is megállapítható volt, hogy a 16. századból ezek egyike sem volt eddig ismeretes. A 17. századi kéziratos lejegyzések, illetve katolikus énekeskönyvek is legfeljebb fél tucatot őriztek meg ezek közül. E csoportnak talán legismertebb darabja az „Erős várunk nekünk az Isten” kezdetű zsoltárfordítás, amelynek dallama legrégebbről az 1693. évi Illyés-féle katolikus énekeskönyvből (RMK I. 1446) ismeretes, míg református kiadásban még ennél is fél évszázaddal későbből maradt csak meg. Akad még szintén vagy egy fél tucat olyan is, amelyek dallamát eddig legkorábbról 18. századi protestáns énekgyűjtemények közölték. A maradék mintegy két tucatnyi dallam többsége még ennél is újabb keltezésű lejegyzésben maradt eddig csak fenn. Akad azonban néhány olyan dallam is ebben az 1560. évi énekeskönyvben, amely eddig teljességgel ismeretlen volt, és emléküket is csupán más énekek-nél szereplő nótahivatkozás őrizte meg. Ilyen pl. Szegedi Kis István „Ó mindenható Isten, ki a te kegyessedből” (91.)¹⁶³ vagy Dévai Bíró Mátyás „Minden embernek illik ezt megtudni” (81.) kezdetű éneke.¹⁶⁴

¹⁶² RMDT I. 7, 59, 63, 70, 84, 117, 128, 131, 132, 133 (2×).

¹⁶³ RMDT I. 757.

¹⁶⁴ RMDT I. 755—756.

Huszár 1560. évi énekeskönyve nyomdai tevékenységének is több olyan pontját világítja meg, amely korábban bizonytalan vagy ismeretlen volt. A kötet címlapját követő ajánlás keltezése, amint erről már a fentiekben szó esett: Óvár, 1560. március 1. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon ez az ajánlás a nyomdai munka megkezdésekor vagy annak befejeztekor íródott, illetve került kiszedésre? Az akkori időkben ugyanis igen elterjedt gyakorlat volt, hogy a kiadvány első ívét (vagy íveit) az előszóval, ajánlással stb. utoljára nyomtatták. Huszár e könyvében azonban nem ez a helyzet: Az „A” jelű első ívén ugyanis az említett ajánlást követő lapon már kezdődnek az énekek. Tehát a nyomtatás munkálatait e szövegrészekkel kezdték meg. Így az ajánlás keltezése egyben impresszumként is felfogható: Huszár Gál énekeskönyvét tehát 1560. március elsejét követően Óvárott kezdték el nyomtani.

Énekeskönyve első kiadásával kapcsolatban egyedül Gulyás Pál kockáztatta meg azt a feltevélezt, hogy az „talán Magyaróvárt 1560. március 20. előtt vagy Kassán március 20. és október eleje között jött ki a sajtóból”.¹⁶⁵ Úgy vélte ugyanis, hogy talán e kiadványára vonatkozott Huszár 1560. január 10-én a kassaiakhoz írt levelének — amelyet a Bullinger-féle kiadványa (RMNy 157) négy példányához csatolt — következő mondata: „Egyházatok népét több ilyen újdonsággal fogom ellátni, ha Isten akaratából eljutok hozzátok.”¹⁶⁶ Azonban a mai Mosonmagyaróvárott, az egykori

¹⁶⁵ Gulyás: i. m. 118—119.

¹⁶⁶ MKsz 1902. 62.

Óvárrott ezen a művén csak rövid ideig dolgozhatott, hiszen már ajánlása keltét követő hetekben, március 20-án beiktatták Kassán magyar lutheránus lelkészi hivatalába.¹⁶⁷ Ezek után meglepőnek tűnik, hogy egyáltalán miért kezdett hozzá Huszár könyve kinyomtatásához Óvárrott, mikor Kassára készült.

A megoldás abban kereshető, hogy Huszár említett és január 10-én kelt ajánlkozására a kassaiak sokáig nem adtak választ. Feltehető, hogy talán pontosan a türelmetlen Huszár küldte Bornemisza Pétert február 1-én Kassára, hogy tudakolja meg a kassaiak állásfoglalását.¹⁶⁸ A város vezetősége február 19-én úgy döntött, „hogy Gál uramat házanépével, marhájával” egyetemben Kassára hozatják.¹⁶⁹ Erről azonban a Kassára kívánczó Huszár Óvárrott még nem értesülhetett, amikor is február 26-án ismételten írt a felvidéki városba.¹⁷⁰ Ezek után érthető csak, hogy március elsején, amikor még mindig kétséges volt, hogy marad-e Óvárrott vagy távozik Kassára, nekilátott énekgyűjteménye kinyomtatásához.

Nyilván az ezt követő napokban már kézhez vehette a kassaiak február 19-én kelt hívását, és hamarosan útrakelt oda „házanépével, marhájával”. Ez utóbbi szó mint gyűjtőfogalom nyilván magában foglalta teljes nyomdai felszerelését is. Miután március 20-án elfoglalta lelkészi hivatalát Kassán, joggal feltehető, hogy ott sajtóját is nem sokára ismét üzembe helyezte. A legutóbbi időkhöz nem volt biztos adat, csupán feltételezés a kassai nyomda tevékenységéről a 16. században, pontosabban

¹⁶⁷ Századok 1895. 31.

¹⁶⁸ *Schulek Tibor*: Bornemisza Péter. Bp.—Győr—Sopron 1939. 19—20.

¹⁶⁹ ItK 1911. 487.

¹⁷⁰ Történelmi Tár 1894. 189.

1560-ban. Ritoók Zsigmondné azután korabeli feljegyzésekből és levéltári forrásokból összefüggéseiben meggyőzően kimutatta egy feltehetően magyar nyelvű, politikai tartalmú nyomtatott röpirat elkészültét Huszár kassai sajtóján,¹⁷¹ amelyből példány sajnos ma már nem ismeretes.

Huszár kassai tartózkodása, amint ezt az említett politikai röplap is bizonyítja, meglehetősen nagy port vert fel maga körül. Részben a városon belüli magyar–német feszültség, részben a katolikusoknak a reformáció hívével szembeni magatartása nehezítette ottani helyzetét. Október második hetében az egri püspök kezdeményezésére végül is letartóztatták.¹⁷² Fogsága azonban nem bizonyult tartósnak, mert többek jól szervezett támogatásával december 27-én megszöktették.¹⁷³ Huszár ezt követően családjával és nyomdai felszerelésével egyetemben Melius városában, Debrecenben talált menedékre. Itteni nyomdásztevékenysége 1561-ből több kiadványa alapján jól ismert.¹⁷⁴

Míg Huszár énekeskönyvének címlapján 1560 áll, az ezt követő „Reggeli éneklések” utolsó sorában az 1561-es évszám olvasható. Ez arra utal, hogy ezt a könyvét Debrecenben fejezte be. Ennek kimondásához azonban szükséges tisztázni a két munka nyomdai összefüggését. A kötet ugyanis nagyon jól érzékelhetően elkülönül: az énekeskönyv „A–Z” jelzésű 23 ívben került kinyomtatásra, míg a graduále „a–e” ívjelű öt füzetben. Az első címlap szövege csak a Huszár-féle énekes-

¹⁷¹ ItK 1971. 268–269.

¹⁷² Kassa, városi levéltár 2204/1560. X. 13.

¹⁷³ Történelmi Tár 1884. 196–197.

¹⁷⁴ RMNy 169, 170, 171.

könyvre vonatkozik, míg a második résznek, ha nincs is önálló címlapja, de kifejezetten címszöveggel kezdődik. A két részt nem köti össze sem órszó, sem közös terjedelemjelölés (levél vagy lapszámozás), ráadásul a két írás műfaja is egymástól eltérő, majd végül de nem utoljára a már említett évszámeltérés önmagában is tovább növeli annak lehetőségét, hogy két egymástól független nyomtatványról van szó, amelyek az eddig ismert egyetlen példányban véletlenül összekötve maradtak fenn.

Vannak azonban további szempontok, amelyek a fentieknek ellentmondani látszanak. A „Reggeli éneklések” nem rendelkezik önálló címlappal, e rész címszövegét még ugyanazon a lapon követi az első himnusz. Igaz ugyan, hogy e második rész ívjelzése újra kezdi az ábécét, azonban az első rész 23 íve pontosan kimerítette az akkoriban a füzetek jelölésére használt betűsorozatot. A „Z” jelű ív utolsó levelére is került még nyomtatott szöveg. Tehát a második rész szedésekor nem azért választották az első ív jelzésére az „a” betűt, hogy ezzel új kiadvány megkezdésére utaljanak, hanem mert a „Z” betűvel végződött rész után következő ívet szükségszerűen kellett így jelölniök.

Hangsúlyozni kell itt a verzális (nagybetű) és a kurrens (kisbetű) tudatosan megkülönböztetett használatát. Huszár 1559—1574 között készített valamennyi ismert nyomtatványában az ívek jelölését mindig verzálissal kezdte.¹⁷⁵ Ha a kiadvány terjedelme meghaladta a már említett és az abban az időben nemzetközileg

¹⁷⁵ RMNy 157, 158, 169, 170, 171, 176, 177, 181, 333, 353, valamint a MKsz-ben (1973, 187—190) megjelent három pótlás: RMNy 327A, 327B, 327C.

általánosan használt 23 betűből álló sorozatot, úgy a verzális ábécé után áttért a kurrensre.¹⁷⁶ Ez történt tehát nyilván az 1560. évi énekeskönyv szedésekör is. Véletlenül úgy esett, hogy ez pontosan a verzális „Z” jelű íven fejeződött be. Ezután kezdték szedni a „Reggeli éneklések”-et, amelynek első ívét tehát kurrens „a”-val jelölték. Ha ezt önálló kiadványnak szánták volna, úgy ívjelül — a fentiekben már említett általános és Huszár műhelyében is rendszeresen folytatott gyakorlatnak megfelelően — nyilván nem a kurrens „a”-t, hanem a verzális „A”-t választották volna. Ez a szedői magatartás egyértelműen a közös megjelentetés szándékára utal, ami pedig a bibliográfiai egység alapvető kritériuma. Ezek után tehát leszögezhető, hogy Huszár énekgyűjteményéhez mintegy függelékként hozzányomtatta, vagyis vele egy nyomtatványban adta közre a szövegileg különben önálló „Reggeli éneklések”-et.

A kötet nyomtatása helyben és időben a következőképpen rekonstruálható. 1560. március elején indult ez meg Óvárott, majd a munkálatokat a későbbi hónapokban Kassán folytatták, míg befejezésére — a záró sorban olvasható 1561-es évszám tanúsága szerint — a következő évben, és így már szükségszerűen Debrecenben került sor. E kiadvány tehát szinte hézagmentesen összeköti Huszár eddig ismert óvári tevékenységét a mostanáig inkább csak sejtett néhány hónapos kassain keresztül az ugyancsak köztudott debrecenivel. Az óvári nyomda működéséről eddig csupán 1558–1559-ből volt adat, most ez tehát átnyúlik a következő év első hónapjaira is. Bár a kiad-

¹⁷⁶ Így járt el az 1574. évi nagy kiadványának (RMNy 353) mindkét részében

vány maga ezt a körülményt nem tünteti fel, azonban joggal feltehető, hogy Huszár a megkezdett munkát Kassán — legalábbis egy ideig — tovább folytatta. Ezzel most már — a korábbi írásos dokumentumok után — végre Kassán készült kiadvány is előkerült. A kötet kinyomtatása — annyi sok viszontagság után — 1561 elején Debrecenben nyert befejezést. Az említett évszám a kötet végén ugyanis kétségtelenné teszi, hogy ez a Kassáról történt 1560. december 27-i szökést követően már az új lakóhelyén történhetett. Ez a kiadvány tehát a debreceni könyvnyomtatás biztosan első terméke, hiszen nyilván csak ennek a már korábban megkezdett kötetnek befejezte után látott neki továbbiak elkészítéséhez. Melius Péter „A szent Pál apostol levelének, melyet a colossabelieknek írt, prédikációk szerinti magyarázatja” című munkája előszavának kelte: 1561. május 1. A ma már hiányzó záró-sorokban június állhatott (RMNy 171). Így Huszár az Óvárott elkezdett és Kassán folytatott könyvét nyilván 1561 első hónapjaiban fejezte be Debrecenben. Az ezek szerint három városban úgy 12—14 hónapig elhúzódó nyomdai munkálatok a már ismertetett rendkívül kedvezőtlen külső körülményekkel magyarázhatók. De a viszontagságos út, amelyet előállítása közben a kiadvány és annak gazdája, Huszár Gál megtett, elég jól érzékelhető nyomokat hagyott magában a nyomtatványban is.

A könyv elején felismerhető az a törekvés, hogy a nyomdai kiállítás igényesen történjék. Ennek jegyében az első két ének egy részénél¹⁷⁷ a szöveget versszakonként szedték, ami ugyan az olvashatóságot, illetve az énekelhetőséget

¹⁷⁷ Az A₄b és A₅a lapon, vagyis az első ének 2—5. és a másodiknak első versszaka.

segíti, de meglehetősen sok helyet igényel. Nyilván ez lehetett az oka annak, hogy a továbbiakban ezzel a kísérletezéssel felhagytak. Az első négy éneket külön sorba szedett római sorszámmal is megjelölték, de később ezt is abbahagyták. A könyvdíszekkel kapcsolatban is tapasztalható, hogy a kezdeti igényességet meglehetősen hamar csökkentették. Az első ívben még három, viszonylag nagyméretű iniciálé látható.¹⁷⁸ A harmadik ív elején még utoljára egy kisebb iniciálé is feltűnik,¹⁷⁹ de attól kezdve a kötet hátralevő részében egyetlen további könyvdísz sem található.

A fentiekben körvonalazott és a nyomdai kivitele tekintetében észlelhető változás mellett hasonló vonások tapasztalhatók a kötetben belül a szöveg helyesírásában is. Huszár ortográfiai sajátosságainak vizsgálata során Molnár József megállapította, hogy kiadványaiban végig viszonylag következetes volt e vonatkozásban.¹⁸⁰ Egyetlen jelentős és egyben igen jellegzetes változás észlelhető csupán nála: korábban Óvárrott a „cs” hang jelölésére a „ch”-t, míg később — vagyis Debrecenben és Komjátin — ezzel szemben a „cz”-t alkalmazta. Az 1560-ban Óvárrott elkezdett énekeskönyvének ilyen vizsgálata érdekes eredményre vezetett. Megállapítható volt, hogy míg az első két ívben a „cs”-t — mintegy óvári szokásként — minden esetben „ch”-val szedték, addig a harmadik ívben feltűnik a „cz” jelölés. Ebben az ívben a kétféle megoldás aránya pontosan fele-fele.¹⁸¹ A negyedik ív első felében még két alkalommal észlelhető a régi „ch”-t használó

¹⁷⁸ 29 × 29 mm: „V” — A₃a, „I” — A₄a, „A” — A₃b.

¹⁷⁹ 21 × 22 mm: „O” — C₂b.

¹⁸⁰ Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között. Bp. 1963. 320.

¹⁸¹ Mindkettőből nyolc-nyolc előfordulás volt regisztrálható.

gyakorlat, de a „cz” tizenegy előfordulással most már új szemlélet érvényesülését tanúsítja. Az ötödik-nyolcadik íveken a „cz” használata immár állandósul, hiszen mindössze egyetlen alkalommal¹⁸² — mintegy sajtóhibaként — bukkan elő még a „ch”. Azonban korai lenne annak feltételezése, hogy az ortográfiai váltás most már végleges, mert a kilencedik ívben hirtelen ismét a „ch” használata kerül előterébe, sőt 17 előfordulásával dominánssá is válik a mindössze öt „cz”-vel szemben. A tizedik ívben kétszer, majd a 11. ív első felében ugyancsak két alkalommal még utoljára felbukkan a régi „ch”. Ezután Huszár kiadványaiban ezt a gyakorlatot többé már nem követte. A kötetben belül tehát — némi rétegeződéssel — jól érzékelhető az a váltás, amely Huszár kiadványainak helyesírásában Óvár után és Debrecen előtt bekövetkezett. Kitűnően példázza tehát az átmenetet e műhely régi és az új ortográfiai gyakorlata között.

A „cs” hangot „ch”-nak írták eleinte a magyar nyelvű nyomtatványokban: Krakóban 1527—1531, Bécsben 1536—1554 és Kolozsvárott 1550—1553 között, vagyis az anyanyelvünkön készült legrégebbi könyvekben kizárólag ezzel a jelöléssel éltek. A következő időszakra a „ch” és a „cz” változó, illetve vegyes használata volt a jellemző: Krakó 1533—1552, Bécs 1558—1573 és Kolozsvár 1554—1559. Az ortográfiai fejlődésnek következő állomása a kizárólagos „cz” jelölés volt. Ezt követték Krakóban 1559-től, Bécsben 1574-től, Kolozsvárott 1560-től, míg a Sylvester-féle sárvári kiadványokat 1539—1541 között mindig is így szedték. Ugyanilyen három lépcsőben történő helyesírási átalakulás tapasztal-

¹⁸² F₈b lap.

talható Huszárnál is. Sőt ez az ő esetében egyetlen kötetén, az 1560. évi énekeskönyvén belül zajlott le. E szokatlanul gyors átalakulásnak magyarázata lehet egyrészt a kötet már említett, az akkori időkben viszonylag hosszúnak számító előállítási ideje (12–15 hónap), másrészt az a körülmény, hogy a nyomtatást a nyugat-magyarországi Óvárott kezdték, majd a felvidéki Kassán folytatták, végül pedig az alföldi Debrecenben fejezték be.

A mind a helyesírásban, mind a nyomdahelyben tapasztalható hármasság alapján arra lehet gondolni, hogy az ortográfia nagyjából a városok szerint igazodott. Megerősíteni látszik ezt már az is, hogy a „cs” hangot Óvárott korábban mindig csak „ch”-val, később pedig Debrecenben, illetve Komjatin a Huszárkiadványok következetesen „cz”-vel jelölték. E feltételezést alátámasztja a levegős szedési gyakorlat és a könyvdíszek igényes használatában mutatkozó és ugyancsak a második-harmadik ív határára érzékelhető változás. Ezek alapján meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy az 1560. március elsejét követő napokban megindult szedés Óvárott a harmadik ív elejéig jutott el.

A Kassára áttelepült műhely nyilván több hetes kényszerszünet után tudta csak megkezdeni munkáját. A nyomdadíszeket ekkortól mellőzték, és a „ch” helyett egyre inkább a „cz” jelölést alkalmazták. A csupán néhány hónapra terjedő kassai nyomtatás során a műhely tulajdonosa és vezetője, Huszár Gál — amint erről már szó esett a fentiekben — először támadások és ellentámadások forgatagába került, majd október első felében letartóztatták. Talán nem erőltetett az, ha az ő átmeneti kiválásának jelei is felismerhetőnek tűnnek a kötet vizsgálata során. Az a

körülmény, hogy a kilencedik, „I” jelű ívben hirtelen váltás figyelhető meg a helyesírásban, továbbá ugyanettől az ívtől kezdve nem kevesebb, mint húsz ének szövege mellett közel hatvan lapon keresztül¹⁸³ nincs kotta, talán arra utal, hogy Kassán október elején a kilencedik ívig juthattak el a kiadvány előállításánál. Ekkortól — legalábbis átmenetileg — nem érvényesült következetesen a friss ortográfiai koncepció, továbbá a kották hozzáértő szedésének kimaradása is Huszár akadályoztatását sejteti. Amennyiben ez a következtetés helyes, úgy a helyesírást végső fokon eldöntő korrigálást, valamint a zenei illusztrációk előállítását Huszár elsősorban magának tarthatta fenn, illetve szakértelme e téren meghaladta környezetét. Megjegyzendő, hogy az előzőekben tárgyalt és sok szempontból problematikus karácsonyi énekek mind ezeken a feltételezhetően Huszár akadályoztatása idején Kassán készült íveken találhatók.

A következő, merőben új helyzet a műhelynek Debrecenbe történt áttelepülésével, valamint Huszárnak a munkálatokba történt teljes mértékű és immár zavartalan bekapcsolódásával jött létre 1561 legelején. Ennek kezdete a kötetben belül, ha nem is olyan pontosan, mint az előző két váltás esetében, de azért hozzávetőleg kimutatható. A kották az „N” jelű 13. ívvel kezdve tűnnek fel ismét, hogy a „P” jelű 15. ívtől most már — beleértve a függelékként hozzányomtatott „Reggeli éneklések”-et is — viszonylag rendszeresen kísérik a szöveget. A „K” — „M” íveken hétszer, majd az „O” jelű íven még egyszer előfordul az „ü” betű „⁶v” alakban, amely különben a kötetben belül sehol másutt nem

¹⁸³ I₀u — N₂a lap.

olvasható. Mindezek alapján arra lehet gondolni, hogy Kassán 1560 decemberében a kiadvány előállításánál úgy a 13–14., vagyis az „N”–„O” jelzésű ívek tájáig jutottak el.

A negyedik, immár utolsó fázis a nyomtatásban a debreceni volt. A 28 íves könyv első két íve 1560 márciusában Óvárrott, további hat Kassán ez év októberéig, az ez után álló öt-hét további ív pedig ugyanott még az év vége előtt készülhetett. Így maradt Debrecenre 13–15 ív, ami tehát az összterjedelemnek mintegy a felét teszi ki. Ennek az utolsó szedésrészletnek elején is tapasztalható bizonyos – csupán átmenetileg érvényesülő – új ortográfiai sajátosság: az Isten helyett álló „ÜR” szónak a megkülönböztetett tiszteletet mutató, csupán a vezárlással történő jelölése öt alkalommal az „R”–„S”, valamint az „Y” jelű ívekben. Talán ugyancsak jellemző lehet erre a már Debrecenben készülhetett részre a zsoltárok között egyes szerzők, illetve énekek feltűnése, amelyek egyrészt a már többször emlegetett Botta és Schulek-féle rekonstrukciók alapján váratlannak, másrészt irodalomtörténetileg az eddigi ismertekhez képest idősebbnek tűnnek. Így Szegedi Gergely öt énekéből négy¹⁸⁴ a „P”–„S”, a korábban először csak az 1566. évi váradi énekeskönyvből ismert szerzők énekei¹⁸⁵ pedig az „R”, illetve a „T”–„V” jelzésű íveken olvashatók. Czeglédy mutatott rá az énekeskönyv legvégére biggyesztett úrvacsorai ének sajátosan debreceni jellegére.¹⁸⁶ Mindezekből meglehetősen valószínűséggel kiolvasható, hogy az énekeskönyv utolsó

¹⁸⁴ „Szent Dávid király bűnei ellen” (96.) — „Dávid próféta imádkozásáról” (18.) — „Boldog az ilyen ember e világon” (13.) — „Nagy bánatban Dávid” (88.).

¹⁸⁵ RMKT VIII. 3–8, 440–445.

¹⁸⁶ Református Egyház 1976. 174.

része már más körülmények között és más hatások alatt jött létre. Huszár Debrecenben a helyi szempontokat nem hagyta figyelmen kívül, és azokat énekeskönyve összeállításánál — az általa megszokott rugalmassággal — rögtön érvényesítette is.

Ugyanígy járt el, amikor énekeskönyve után öt ív terjedelemben függelékként hozzányomtatta a „Reggeli éneklések” című graduálét. Debreceni jellege, amint ezt Czeglédy külön is hangsúlyozta,¹⁸⁷ félreismerhetetlen. Önmagában a helyi egyház vezetőjének, Kálmáncsehi nevének és zsoltárfordításainak szerepeltetése is erre utal. Debreceni kálvinista sajátosságának tűnik az is, hogy a graduále kerüli a szertartásokkal kapcsolatos és részletekbe menő utasításokat. Ezzel szemben a lutheránus Huszár 1574-ben megjelent kötete ilyen eligazításokat igen nagy bőséggel tartalmaz. Így a „Reggeli éneklések” megjelentetését annak lehet tulajdonítani, hogy amikor Huszár kassai fogságából megszabadult, mint frissen érkezett „száműzött, kassai lelkipásztor”¹⁸⁸ igyekezett befogadói kedvében járni. Ennek jegyében a már megkezdett saját énekeskönyvéhez függelékként a nyilván helyi használatban elterjedt, Kálmáncsehi nevéhez fűződő liturgikus könyvecskét is megjelentette.

Felmerül a kérdés, hogy vajon ez a „Reggeli éneklések” azonos-e az Újfalvi által leírt¹⁸⁹ Kálmáncsehi-féle kiadással? A kronologikus felsorolásban ez a munka az 1554-ben Kolozsvárott készült Tinódi-féle „Cronica” (RMNy 109) és a címlapján 1560-as évszámot viselő

¹⁸⁷ Református Egyház 1976. 174—175.

¹⁸⁸ RMNy 181, előszó végén: „Huszár Gál a kassai lelkipásztor exul.”

¹⁸⁹ RMK I. 376. — ItK 1957. 372—373.

Huszár-féle énekeskönyv (RMNy 160) ismeretése között olvasható. Az Újfalvinál megszokott gondos leírás bizonyossá teszi, hogy maga a mű — legalábbis lényegében — megfelel az említett énekeskönyvhöz nyomtatott függeléknek. Az azonban kétséges marad továbbra is, hogy vajon mint kiadás is azonos-e az Újfalvi által közölttel? Gondot okoz, hogy Újfalvinak — különben időrendben történt — évszám nélküli közlése miatt került az 1560. évi énekeskönyv elé, amikor az ahhoz függelékként hozzányomtatott „Reggeli éneklések” zárósora az 1561-es évszámot viseli.

Elképzelhető erre az a válasz, hogy Újfalvi nem ismerte fel a két rész közötti összefüggést, és ezért azokat egymástól független, két önálló kiadványként közölte. Ennek a feltevésnek azonban ellentmondani látszik leírási gyakorlata. Természetesen nem szabad itt a mai filológiai gondosságot és igényességet elvárni vagy akár csak feltételezni az 1602-ben készült jegyzék esetében.¹⁹⁰ Ennek ellenére bizonyos következetes magatartása ezzel kapcsolatban egyértelműen felismerhető. Újfalvi — amint erről már szó esett — az ajánlások végén álló keltezés helyét és idejét sohasem tekintette a hiányos impresszum kiegészítése forrásaként. A kolofonoknál azonban, úgy látszik, más volt a helyzet. Gálszécsi 1536. évi krakkói énekeskönyvének címlapja ismeretes, de azon évszám nem látható, így aligha kétséges, hogy Újfalvi az évszámot a ma hiányzó kolofonból merítette (RMNy 18). Hasonló a helyzet az 1593. évi bártfai énekeskönyv esetében (RMNy 713), hiszen az évszámot itt is csak a valamennyi csonkán fennmaradt példányból ma hiányzó utolsó lapról vehette. Ezek után feltehető, hogy

¹⁹⁰ RMK I. 376. — ItK 1957. 372-373.

ha valójában az évi 1561. zárósort tartalmazó kiadást írta le, úgy ezt Újfalvi aligha ismer-tette volna évszám nélkül.

A Kálmáncsehi-féle összeállítás eddigi vala-mennyi datálási kísérlete azon alapul, hogy a mű még az ő életében jelent meg. Más és más megfontolás alapján, de az említett alap-felfogásnak megfelelően az egyes kutatók közül Czeglédy Sándor — pontosan Újfalvi időrendi közlésének sorrendjére támaszkodva — az előtte említett Tinódi-féle „Cronica” 1554. és Kálmáncsehi halálának 1557. éve közé helyezte.¹⁹¹ Varjas Béla 1550 körülnek tar-totta,¹⁹² míg Schulek Tibor datálása a leg-korábbra szolt: 1542–1546 tájára.¹⁹³ Hozzá kell azonban tenni, hogy eddig senki sem gon-dolt arra, hogy e liturgikus összeállításból esetleg nem csupán egyetlen, az Újfalvi által leírt kiadás látott csak napvilágot, hanem esetleg további (vagy netán továbbiak) is.

Az összes korábbi, még a „Reggeli éneklé-sek” előkerülte előtt keletkezett hipotézisek közül, amelyek e mű létrejöttét magyarázni, illetve értelmezni kívánták, a legmeggyőzőbb-nek Czeglédy Sándoré bizonyult.¹⁹⁴ Most már a kis liturgikus szöveg ismeretében arra lehet gondolni, hogy a 16. század ötvenes éveinek második felében Debrecenben igény volt a magyar nyelvű protestáns szertartások össze-foglalására és nyomtatás útján történő meg-jelentetésére. Szerepelhettek ebben a „lelki éneklések” (himnuszok, antifónák, responso-riumok, versiculusok és benedicamusok) már ezt megelőzően elkészített fordításai. Ezek

¹⁹¹ *Studia et Acta Ecclesiastica* II. 362.

¹⁹² *A magyar irodalom története* I. Bp. 1964. 340.

¹⁹³ *ItK* 1957. 373–374, 1970. 346–352.

¹⁹⁴ *Czeglédy*: i. m. 350–367.

sorában felmerülhetnek Székely István ma már ismeretlen himnuszai (RMNy 26), aminek lehetőségére Klaniczay Tibor figyelmeztetett,¹⁹⁵ vagy mások névtelenül hagyományozott írásai. A zsoltárokat Kálmáncsehi fordításában használhatták az akkori Debrecenben, hiszen e városban volt 1551–1554 között vezető lelkész, majd 1556 elejétől a következő esztendő végén bekövetkezett elhunytáig is.¹⁹⁶ A fenti módon lehet talán rekonstruálni annak a szövegnek összeállítását, amely „Reggeli éneklések” címmel és 1561-es évszámmal fennmaradt, de még mindig nem lehet biztonságosan eldönteni, hogy vajon ez volt-e az a kiadás, amelyet Újfalvi az 1554. és az 1560. év közé sorolva datálatlanul közölt.

Kálmáncsehi nyomtatott kiadásának megjelentetési helyéül — az általuk feltételezett korai datálás kényszere alapján — mind Schulek,¹⁹⁷ mind Varjas¹⁹⁸ Krakkóra gondolt, ahol 1550-ig a legtöbb magyar nyelvű kiadvány látott napvilágot. Azonban az Újfalvi által kijelölt időhatárokon (1554–1560) belül a nyomtatás helyét már nem kell feltétlenül külföldön keresni, hiszen 1550-től Kolozsvárott már rendszeresen jelentek meg magyar nyelvű könyvek. Sőt a Hoffgreff-féle nyomda — amint erről már ugyancsak szó esett — ott és akkoriban használt öntött kottajeleket is. Csökkenti a kolozsvári megjelentetés lehetőségét, illetve az időhatárokat jobban megszorítja az a körülmény, hogy 1556 tavaszától a kálvinista nézeteket valló Kálmáncsehi szen-

¹⁹⁵ ItK 1958. 166.

¹⁹⁶ Révész Imre: Magyar református egyháztörténet I. Debrecen 1938. 105.

¹⁹⁷ ItK 1957. 373–374, 1970. 346–352.

¹⁹⁸ A magyar irodalom története I. Bp. 1964. 340.

vedélyes vitába keveredett Kolozsvárott az akkor még lutheránus meggyőződésű Heltai Gáspárral, Hoffgreff időnkénti társával, valamint Dávid Ferenczel.¹⁹⁹

Gondot jelent az Újfalvi által közölt, illetve az 1561-es kiadás címszövegében mutatkozó nem is lényegtelen különbség, amelyről már korábban szó esett: az első szerint az egész összeállítás, az utóbbi szerint csak a zsoltárok fordítása Kálmáncsehi munkája. Ez a körülmény is mintha amellett szólna, hogy volt a „Reggeli éneklések”-nek egy korábbi nyomtatott kiadása is, amelyet Újfalvi leírt, és amelyikben Kálmáncsehi talán még nagyobb szerepet kapott, mint az 1561. éviben. Ilyen nézetre hajlott legutóbb Czeglédy, aki más érvekkel is igyekezett ezt alátámasztani.²⁰⁰ Tehát számításba lehet venni annak lehetőségét, hogy az 1561. évi kiadást megelőzően — talán Kolozsvárott — már nyomtatásban kiadták a „Reggeli éneklések”-et. Ennek az sem mond ellene, hogy a két kiadás között csupán néhány év telhetett el. Az akkori kiadványok példányszáma — mai szemmel nézve — igen alacsony lehetett: alig egy-kétszáz. Legfőbb oka az volt, hogy a drága papírral inkább kellett takarékoskodni, mint az újrasedéshez szükséges olcsó munkaerővel. Ráadásul jelentős számú raktáron maradt könyvet az akkori tőkeszegény világban nemigen engedhetett meg magának a nyomtatványok megjelentetője. Mindezt jól példázza az, hogy alig egy-két évvel az 1561 első felében kiadott Huszár Gál-féle énekeskönyvet követően, ugyanebben a városban kinyomtatták az eddig előkerült töredékek alapján legalábbis jelentős részében

¹⁹⁹ Révész: i. m. 105.

²⁰⁰ Református Egyház 1976. 174—175.

azonos szövegű újabb kiadását (RMNy 178). Az azután, hogy a „Reggeli éneklések” 1561. évi debreceni megjelentetéséhez Huszárnak vajon valamilyen kéziratot gyűjtemény vagy egy már korábban nyomtatásban közreadott kiadás szolgált alapul, az eddigi ismeretek alapján nem dönthető el.

ANYOMDAI FELSZERELÉSRŐL

Visszatérve Huszár Gál nyomdájára és kiadványaira, az 1560. évi énekeskönyv kapcsán fel kell hívni a figyelmet a legrégebb magyar nyelvű vallásos énekeskönyvek formátumára. E műfajból a két legkorábbról ismert Gálszécsi-féle krakkói összeállítás 1536-ból és 1538-ból,²⁰¹ továbbá a bibliai históriákat tartalmazó kolozsvári Hoffgreff-kiadvány 1556-ból (RMNy 108) nyolcadrét alakú. Ezekhez az elődökhöz csatlakozott Huszár 1560. évi kiadása is (RMNy 160). Ettől kezdve azonban váltás történt e téren: az 1563-ra datálható debreceni kiadástól kezdve az összes többi, szám szerint tíz, 16. századi magyar nyelvű nyomtatott protestáns énekeskönyv,²⁰² amelyből példány is ismeretes, már mind negyedréti formátumban készült. Egyedül a Beythe-féle, különben is igen különleges, haránt alakú kiadás látott nyolcadrét formában napvilágot (RMNy 648).

Ugyanilyen áttérés tapasztalható ezzel párhuzamosan Huszár kiadványain belül is a korábbi nyolcadréttől a későbbi negyedrétre. Jóllehet az első ismert óvári nyomtatványa negyedréti (RMNy 151), ettől kezdve deb-

²⁰¹ RMNy 18, 24.

²⁰² RMNy 222, 264, 276, 353, 357, 429, 513, 582, 640, 713.

receni működése elejéig csupa nyolcadrét alakú kiadványt készített.²⁰³ Ebbe a sorozatba illik bele az 1560. évi énekeskönyve. 1561 második felében azután áttért a negyedréti alakú kötetek előállítására, amelyek mellett azután egészen haláláig kitartott.²⁰⁴

Huszár első énekeskönyvéből műhelyének nyomdai készletéről is lehet egy-két újdonságot felismerni. Bár igen kevés benne a könyvdísz, azok közül a C₁b lapon látható, 21 × 22 mm méretű „O” iniciálé az eddigi ismeretek gyarapításához járul hozzá. A fekete alapú és puttóval díszített fametszet ugyanis a Nádasdy-féle sárvár-újszigeti nyomdából származik,²⁰⁵ amelynek tevékenysége 1541 után nem ismeretes. Az innen származó fametszetek később Huszárnál tűntek fel. Így az említett kezdőbetű megtalálható 1575-ben Bornemisza Péternél,²⁰⁶ aki ezt a felszerelési darabot is nyilván Huszártól kapta. Debreceni kiadványaiban előforduló könyvdíszek közül már eddig is több esetben kimutatható volt a sárvári eredet,²⁰⁷ de 1560. évi nyomtatványban első ízben most került elő ilyen. Ezek szerint a Sylvester János által vezetett sárvári nyomda könyvdíszek Huszárhoz feltehetően már óvári tartózkodása során eljutottak.

A Huszár-féle műhely felszerelésére vonatkozó új ismeretek jelentősebb részét nem az említett könyvdíszek, hanem a kották előállítására szolgáló és matricáról öntött jelek szolgáltatták. Ennek ún. gót stílusa — szemben a latin országokban előszeretettel alkalmazott

²⁰³ RMNy 157, 158, 171.

²⁰⁴ RMNy 169, 170, 176, 177, 181, 333, 353 és 327A, 327B, 327C (MKsz 1973. 187—190).

²⁰⁵ *Soltész Zoltánné*: Magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Bp. 1961. IX. tábla 10. sz.

²⁰⁶ RMNy 362, 00000, b. — MKsz 1955. 204.

²⁰⁷ *Soltész Zoltánné*: i. m. 78—79.

antikva hangjegyekkel — germán nyelvterületre utal. A nyomda többi felszerelése és Huszár kapcsolatai alapján nem is lehetett mást várni, hiszen ezek forrása mind nyilván Bécs, illetve Dél-Németország. Alapos összehasonlítással megállapítható volt, hogy a kották is a bécsi Hoffhalter-műhelyből származnak. (Bánfi Szilvia szíves közlése.) Huszárnak még csak egy további kottás kiadványa ismeretes: az 1574-ben készült testes kötetének első része, amely a graduálét tartalmazza (RMNy 353). Az összevetésből egyértelműen megállapítható, hogy mindkettőben lényegében ugyanazt a felszerelést használták. Tehát az öntött kottajelek már 1560-ban Óvárrott részét képezték Huszár nyomdakészletének. Ez nem volt túlságosan nagy: összesen csak mintegy három tucatnyi elemből állt, amely azonban a különleges technika miatt mégis lehetőséget adott viszonylag igényes kivitelű zenei illusztráció előállítására.

Az öntvények, amelyek elvben a szöveg előállítására szolgáló betűk módjára öntés útján jöttek létre, magukon hordozták az öt léniából álló vonalrendszert, illetve azon hangjegyet, kulcsot, kusztoszt vagy más jelet. Ezeket egymás mellé szedve hozták létre a kottát. E technika sajnálatos velejárójaként — amely azonban e módszer könnyű felismerését lehetővé teszi — az öntött elemek között az öt kottasor újra meg újra megszakad. Az így létrejött nyomat bizony meglehetősen egyenetlen képet nyújt. Fokozhatja ezt a zavaró látványt, ha egyik-másik öntvény — ami nem ritkán előfordul — függőleges irányban is elmozdul. Ennek következménye, hogy az egész kottasor „táncolni” kezd, de a dallam elvben világosan olvasható. E technikának rendkívüli előnye az volt, hogy egyrészt nem igényelt

külön metszöt a dallamok fadúcainak előállításához, másrészt — szemben a fametszettel — más és más kottához az öntvények újra meg újra felhasználhatók voltak.

A kotta és a szöveg viszonyának vizsgálata Huszár két kiadványában a következő eredményre vezet. Az 1560. évi kötet első részében 49 dallam közül 46 esetben a szöveget a kottától függetlenül szedték. Mindössze az énekeskönyv vége felé három zsoltárnál került az első versszak első és második sorának szövege a zenei illusztráció alá, miután azok dallama azonos. A kötet második részében, a „Reggeli éneklések”-ben a szöveg, illetve az ének első verszaka viszont már mindig a kotta alá szedve található. Ugyanez tapasztalható az 1574. évi kiadás ugyancsak graduále-jellegű első részében.

A korábbi kis alakú, nyolcadrét formájú kötetben a kottaöntvények többnyire szorosan egymás mellé kerültek: a viszonylag rövid sorok átlagosan 15–20 darab összerakásából jöttek létre, amelyek között — természetesen eltekintve a dallam befejezésétől, a sor végéig terjedő helykitöltéstől — átlagban csupán egyhárom kottafej nélküli, egyedül az öt vonalat tartalmazó öntvény akad. A későbbi kiadvány nagyobb, negyedréti alakú formája már jóval hosszabb sorokra adott módot. Ebben a kötetben a szöveg szedéséhez használt betűfokozat is jelentősen nagyobb, mint az 1560. éviben, ezért a szótagokhoz igazodó kottafejek is sokszor távolabbra kellett kerüljenek egymástól. Mindennek tudható be, hogy egyrészt a kottaöntvények soronkénti száma, másrészt a közéjük mintegy térszőként alkalmazott kottafej nélküli jelek aránya jóval nagyobb az első kiadásban tapasztaltnál: a másik kiadás 10–20 százalékaival szemben megközelíti az 50 százalékot.

Huszár Gál műhelyében a kották nyomtatására szolgáló felszerelés — a fentiekben részletezett bővítésekkel és módosításokkal — Óvártól Komjátiig, pontosabban az 1560—1561. évi, illetve az 1574. évi kötetekben kimutatható. Azokat e két kiadványon kívül — a mai ismeretek szerint — sehol sem használták. Úgy látszik, hogy kottaöntvényeinek sorsa nagyjából osztozott a könyvdíszjeleivel. Ez utóbbiakat Huszár Debrecenből történt távozásakor, vagyis 1562 tavaszán magával vitte,²⁰⁸ majd azok ezt követően legközelebb csak 1573-ban tűntek ismét fel, amikor Huszár — jó évtizedes szünet után — újra elkezdett nyomtatni.²⁰⁹ Megerősíti a fentieket az is, hogy Debrecenből történt távozása után az ottani 1569. évi (RMNy 264), illetve a váradi 1566. évi (RMNy 222) énekeskönyvek zenei illusztráció nélkül láttak napvilágot.

Mindkét hazai, öntött kották előállítására szolgáló felszerelés további sorsa ismeretlen. Miután Heltai 1574-ben kényszerűségből és nem egy esetben erőltetetten vette igénybe „Cancionalé”-jához (RMNy 351) a két évtizeddel korábbi Tinódi-féle kötetben (RMNy 109) használt fametszeteket, joggal feltételezhető, hogy ekkor már nem volt Kolozsvárott Hoffgreff öntöttkotta-készlete, amelyet 1556-ban a róla elnevezett énekeskönyv (RMNy 108) előállításához használt. Az ettől eltérő jellegű és méretű másik felszerelés pedig Huszár nyomdájából tűnt el nyomtalanul az 1574. évi kötet elkészítése után. Míg műhelyének felszerelése részben Bornemisza Péterhez Semptéré, részben Dávid nevű fiához Pápára került, a kotta-

²⁰⁸ MKsz 1964. 171.

²⁰⁹ *Soltész Zoltánné*: i. m. 79.

öntvényeknek nem maradt fenn semmi nyoma vagy emléke. Így pl. Bornemisza énekeskönyvét 1582-ben (RMNy 513) hangjegyek nélkül nyomtatta ki.

AZ UNIKUM

A stuttgarti Württembergische Landesbibliothek Huszár Gál e kiadványának egyetlen ismert példányát a régi nyomtatványok különgyűjteményében, a HBF 3048 jelzet alatt őrzi. A 17. századi, dísztelen bőrkötésű kötetben néhány kéziratos bejegyzés is fellelhető. 16. századi kéztől ered az M₆a lap szélén — a nyomtatott szövegtől függetlenül — az „Ó kegyes, ó kegyelmes kegyes Krisztus, irgalmazz nekünk” szövegű mondat, akárcsak az S₆a lapon található ugyancsak lapszéli betoldás — „Jézus Krisztus” — az „Erős várunk nekünk az Isten” kezdetű zsoltár második versszakában.

A hátsó szennylevél hátlapján áll a legfontosabb bejegyzés: „Paulus Roch Norinbergensis me possidet.” Sajnos a kötetnek erről a 16. századi tulajdonosáról semmi közelebbit nem sikerült kikutatni. A már említett magyar nyelvű bejegyzések alapján feltételezhető, hogy a kötetet — még mielőtt ehhez a nyilván német anyanyelvű nürnbergi tulajdonosához került volna — Magyarországon már használták. Ez azonban valószínűleg csak igen rövid időre korlátozódhatott, hiszen a nyomtatvány ma is szinte tökéletesnek mondható állapotban van. Elképzelhető, hogy a 16. században Németországba, majd — ma már ismeretlen időpontban és közvetítéssel — jelenlegi őrzőhelyére, Stuttgartba került.

FÜGGELÉK

1. SZÖVEGKIEGÉSZÍTÉSEK

Huszár Gál énekeskönyve ma ismert egyetlen példányának E₇b lapjára valaki évszázadokkal ezelőtt véletlenül tintát öntött, s így az e lapon kezdődő ének eleje olvashatatlaná vált. Szövegét a Szegedi Gergely-féle, 1569-ben, Debrecenben kiadott gyűjtemény alapján az alábbiak szerint rekonstruálhatjuk:

SZENTEGYHÁZI A Z I D V Ö S S E G N E C

igaz voltáról. Azon notara.

Tanuly meg te az vton / el menni, mellyen
kelly be / mennyországban menni, es az
ay- / tön kin el be kely menni, az az / Christus
által kelly be menni.

Az énekeskönyv S₆a lapján a szöveg második sorában a szedő kifelejtette a „hogy ki legyen az” után a „Iesus Christus az” szavakat, amelyeket † jel alatt egykorú kéz a margóra pótlólag bejegyzett.

2. AZ ÉNEKEK JEGYZÉKE

Az énekek az eredeti kiadványban nincsenek számozva. A kezdőszavakat betűrendben közöl-

jük, lapszámukat a nyomtatványban alkalmazott ívjelzés alapján adjuk. Ha lehetséges, jelöljük a szerzőt. A ♪ kottát jelent.

1. A keresztyénségben igaz vallás	H_8a
2. Adj Úristen Szentlelket	A_6a
3. Adj üdvösséges kimúlást — <i>Dézsi András</i>	I_3a
4. Adjunk hálát mindnyájan — <i>Huszár Gál</i> ♪	B_6b
5. Aki akar üdvözülni ♪	H_4b
6. Aki az Istent megismerheti ♪	X_3a
7. Aki veti segedelmét ♪	X_1a
8. Akik bíznak az Istenben	Y_5a
9. Atya Isten, tarts meg minket ♪	A_8a
10. Az Istennek jóvoltáról	I_6a
11. Benned bízom Uram Isten — <i>Thordai Benedek</i>	R_3b
12. Boldog a férfiú, ki féli az Istent ♪	X_7a
13. Boldog az ilyen ember e világon — <i>Szegedi Gergely</i>	R_7b
14. Boldog az olyan ember az Istenben ♪	O_7b
15. Boldogok azok, kik Istent félik ♪	Y_7a
16. Buzgó szívből — <i>Radán Balázs</i> ♪	E_2b
17. Csak te benned Uram Isten vagyok bizodalomunk ♪	B_3b
18. Dávid prófétának imádkozásáról — <i>Szegedi Gergely</i> ♪	R_1b
19. Dicséretes a gyermek	K_6b
20. E nap nekünk dicséretes nap	L_5b
21. Ember, emlékezzél a szomorú halálról — <i>Batizi András</i>	I_8b
22. Emlékezzél meg mennybéli Isten	D_5a
23. Emlékezzél meg Úristen ♪	Q_7a
24. Emlékezzünk mi keresztyén népek ♪	I_1b
25. Erős várunk nekünk az Isten ♪	S_5a
26. Felséges Isten, hozzád kiáltunk	Y_8a
27. Felséges Isten, mennynek földnek Ura, és embereknek ♪	B_2b

28. Felséges Isten, neked jelentjük ♪ V₅a
29. Fényességes tengernek csillaga G₁a
30. Gyermekek születék Betlehemben K₇b
31. Háborúsága Dávid királynak —
Hartyáni Imre ♪ T₇b
32. Hálaadásokkal énekeljünk N₈b
33. Hálaadásunkban neked emlékezünk
— *Sztárai Mihály* ♪ D₁a
34. Hálát adjunk mindnyájan az Úris-
tennek K₈b
35. Hálát adunk teneked örök Isten —
Zayugróci Névtelen B₅b
36. Hallgasd meg Atya Isten a mi
szükségünket ♪ Z₂b
37. Hallgasd meg mostan felséges Is-
ten ♪ D₂b
38. Hallgass meg minket nagy Úristen B₈b
39. Hiszünk mind egy Istenben H₇a
40. Hogy panaszkodik a hatalmas Is-
ten ♪ S₇b
41. Imádunk mi tégedet Szenthárom-
ság ♪ F₁a
42. Irgalmazz Úristen immáron énne-
kem — *István deák* V₂a
43. Jer, dicsérjük az Istennek fiát —
Batizi András F₅a
44. Jer, dicsérjük e mai napon a mi
Urunkat — *Batizi András* L₁a
45. Jer, emlékezzünk keresztyén né-
pek Y₃b
46. Jer, mi dicsérjük, áldjuk és felma-
gasztaljuk K₁b
47. Jer, mi kérjünk Szentlelket — *Ba-
tizi András* ♪ A₅a
48. Jer, mindnyájan örüljünk L₈a
49. Jer, temessük el e testet ♪ I₁b
50. Jövel Szentlélek Isten — *Szegedi
Kis István* ♪ A₄a
51. Jövel Szentlélek Úristen, ki Atyával e₅b

52. Jövel Szentlélek Úristen, lelkünknek
vigassága — *Batizi András* ♪ A₆b
53. Kegyelmezz meg nekünk nagy Úris-
ten ♪ E₅a
54. Keresztyének, kik e földön lakoztok Y₁a
55. Keresztyének, kik vagytok — *Sze-
gedi Gergely* C₁a
56. Keresztyéneknek Istene ♪ V₇b
57. Kérlek és intelek mostan tégedet D₆a
58. Keserves szívvel Magyarországon ♪ C₆a
59. Könyörögjünk az Istennek Szent-
lelkének — *Huszár Gál* M₄b
60. Krisztus a mi bűneinkért meghala
— *Gálszécsi István* ♪ N₇a
61. Krisztus feltámadá igazságunkra N₄a
62. Krisztus feltámadá, ki értünk meg-
halt vala, mi bűnünkért kint valla
— *Batizi András (?)* M₈b
63. Krisztus feltámadá, mi bűnünket
elmosá ő szent vére hullása M₆a
64. Krisztus feltámadá, mi bűnünket
elmosá, szent vére hullásával ♪ N₅b
65. Krisztus feltámadá, nekünk örömet
ada — *Batizi András* M₇b
66. Krisztus Jézus születék M₁b
67. Krisztus mennybe felméne nekünk
helyet szerzeni, ül Atyának jobb-
jára O₃b
68. Krisztus mennybe felméne, nekünk
helyet szerzenie, Atyjával megbé-
kéltetne O₅b
69. Krisztust megfeszíték ♪ N₂a
70. Légy irgalmas Úristen — *Szegedi
Lajos* ♪ T₆b
71. Megszabadultam már én I₇b
72. Mely igen jó legyen az egyenesség Z₁b
73. Mennynek és földnek nemes terem-
tője és mindeneknek kegyelmes
Istene ♪ B₁b

74. Mi Atyánk, ki vagy mennyekben,
kik vagyunk ismereteden ♩ G_6b
75. Mi Atyánk, ki vagy mennyekben,
te fiaid szükségünkben ♩ G_8b
76. Mi hiszünk az egy Istenben — *Gál-
szécsi István* H_6a
77. Mi kegyes Atyánk, kit vallunk hi-
tünkben G_5a
78. Mikor e széles világ I_4a
79. Mikoron a szent Dávid megismeré Z_5a
80. Mind e világnak im esze veszett —
Szkárosi Horvát András P_1a
81. Minden embernek illik ezt meg-
tudni — *Dévai Bíró Mátyás* ♩ F_2b
82. Minden hív keresztyének meghall-
játok Y_6b
83. Minden népek örülvén tapsoljanak S_6b
84. Mindenek meghallják — *Zayugró-
ci Névtelen* Y_6b
85. Mindenható Úristen, mi bűnös em-
berek ♩ D_8b
86. Mindenható Úristen, szívünk ret-
teg ♩ T_4a
87. Mint kívánczik a szarvas — *Cha-
see Miklós (?)* ♩ S_3b
88. Nagy bánatban Dávid — *Szegedi
Gergely* S_1a
89. Nagy örömnapp ez nekünk K_4b
90. Nekünk születék mennyei király,
kit Üdvözítőnek M_3b
91. Ó mindenható Isten — *Szegedi
Kis István* ♩ C_2a
92. Ó, mint keseregnek — *Szegedi Kis
István* e_8a
93. Ó Úristen tekints hozzánk ♩ Q_5b
94. Örök Isten figyelmezzél V_5b
95. Régen ó törvényben ♩ Q_2b
96. Szent Dávid király bűnei ellen —
Szegedi Gergely ♩ P_7b

97. Szükség megtudnunk üdvösségnek
dolgát G₂b
98. Tanulj meg te az úton elmenni E₇b
99. Tebenned bízom — *Tesini Imre* ♪ R₆b
100. Tekints reánk immár nagy Úris-
ten ♪ C₃b
101. Unszol minket Dávid próféta Y₂a
102. Úristen irgalmaz nekem ♪ T₂b
103. Úristen veletek L₆b
104. Úristennek szent Fia M₃b
105. Úrnak szolgálai ♪ B₅a
106. Úrnak végvacsorájára e₆b
107. Üdvözlégy örök Úristen ♪ H₂b
108. Valaki Krisztusnak vacsoráját ve-
szed Z₆b

3. A SZÖVEGRÉSZEK JEGYZÉKE

A szövegrészek az eredeti kiadványban nincsenek számozva. Kezdetüket betűrendben közöljük, lapszámukat a nyomtatványban alkalmazott ívjelzés alapján adjuk. Az egyes részek jelölése: (A) = antifóna, (B) = benedicamus, (H) = himnusz, (I) = imádság, (P) = psalmus, (R) = responsorium, (V) = versiculus, ♪ = kottával. Az ívjelzés alapján meg tudható az is, hogy a hét melyik napján mondták a szövegrészt. Vasárnap: a₁a – a₅b, hétfő: a₅b – b₂b, kedd: b₂b – b₈b, szerda c₁a – c₆b, csütörtök: c₆b – d₃b, péntek: d₃b – d₈b, szombat: d₈b – e₅b.

109. Áldj meg minket Atya Úristen (A) ♪ d₄b
110. Áldjad én lelkem az Úristent (P) b₄b
111. Áldjuk és felmagasztaljuk (B) ♪ c₆a
112. Áldjuk mindnyájan (R) ♪ b₆b
113. Áldom az Úristent (P) e₂a
114. Állatoknak megtartója (H) ♪ c₁a

115. Állj bosszút érettem Uram (P)	a ₆ b
116. Dicséret és örök dicsőség (A)	b ₃ b
117. Dicséret legyen teneked (A)	a ₆ a
118. Dicsérjed én lelkem (P)	c ₇ b
119. Dicsérjétek az Urat (P)	e ₈ b
120. Dicsérjétek Istennek szolgái (P)	c ₃ a
121. Énekeljétek az Úrnak (P)	c ₂ a
122. Felmagasztaljuk a felséges, mindenható Úristen (B)	b ₈ a
123. Gyógyíts meg minket Úristen (R)	a ₈ a
124. Ha te meg nem tartasz Uram (A)	e ₁ b
125. Hálákat adunk teneked (I)	e ₃ b
126. Igaz bíró (H)	b ₂ b
127. Igazságszerető Atya (B)	b ₂ a
128. Immár mostan ó Szentlélek (H)	a ₅ b
129. Immáran a nap feljövén (H)	a ₁ a
130. Jézus Krisztus, élő Istennek szent fia (R)	a ₄ a
131. Jézus Krisztus, kit az Atya (B)	d ₃ a
132. Kegyelmes, mindenható Úristen, hálákat adunk te felségednek (I)	e ₄ b
133. Kegyelmes, mindenható Úristen, hálákat adunk te szent felségednek (I)	d ₁ b
134. Kegyelmes, mindenható Úristen, ki nagy, édes szóval (I)	b ₇ a
135. Kegyes és kegyelmes, mindenható Úristen (I)	c ₄ b
136. Könyörülj rajtunk nagy Úristen (A)	c ₇ b
137. Könyörülj Úristen mirajtunk (V)	b ₇ a
138. Könyörüljön mirajtunk az Úristen (P)	b ₄ a
139. Látod Isten szíveinket (H)	c ₆ b
140. Mi segítségünk vagy te Úristen (V)	a ₈ b
141. Míglen felejtész el engemet (P)	a ₃ a
142. Minden titkos bűneinkből (V)	c ₄ b
143. Mindenható és irgalmas Úristen, ki a te mihozzánk való szerelmednek (I)	a ₄ b

144. Mindenható és irgalmas Úristen,
ki az eget és a földet (I) d_7a
145. Nagy, dicséretes dicsőséget énekel-
jünk (A) c_1b
146. Ó boldog Szentháromság (R) c_3b
147. Ó felséges, áldott király (H) d_3b
148. Ó mennyei, mi szent Atyánk (H) d_8b
149. Örök, mindenható és irgalmas Úris-
ten (I) a_3b
150. Örök, mindenható Úristen, ki ne-
künk azt hagyád (I) b_1a
151. Örök, mindenható Úristen, kitől
vannak (I) a_3a
152. Örök, mindenható Úristen, mi urunk
Jézus Krisztusnak dicsőséges szent
atyja, ki ebben mutatod (I) b_7b
153. Örök, mindenható Úristen, mi urunk
Jézus Krisztusnak dicsőséges szent
atyja, ki hozzánk való akarato-
dat (I) d_2b
154. Örüljétek igazak az Úristenben (P) d_5a
155. Örüljünk mi áldottak (B) a_5b
156. Támadj fel Úr Jézus Krisztus (V) a_4b
157. Téged egynek állatban (A) a_1b
158. Uram, a te haragodban (P) a_2a
159. Úristen, a te nevedért (P) a_7b
160. Úristen, mi mennyei, szerelmes,
szent Atyánk, a Te irgalmasságod
(I) d_7b
161. Úristen, mi mennyei, szerelmes,
szent Atyánk, könyörgünk (I) c_3a

DAS ERSTE UNGARISCHE
KIRCHENGESANGBUCH
AUS DEM JAHRE 1560

Imre Újfalvi stellte im Jahre 1602 in Debrecen eine kleine Bibliographie über die ihm bekannten ungarischen Gesangbücher zusammen. Hier tauchten die ersten und bis heute einzigen Angaben über zwei Druckwerke auf: das Kirchengesangbuch von Gál Huszár aus dem Jahre 1560 und die Morgengesänge von Márton Kálmáncsehi ohne Jahresangabe. In den vergangenen Jahrhunderten wurde eine ganze Reihe von Publikationen über diese untergetauchten Bücher in der ungarischen Fachliteratur veröffentlicht. In erster Linie beschäftigten sich die Literaturhistoriker mit diesen verschollenen Werken, da auch die Gesangbücher in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in der Geschichte der ungarischen Literatur eine wichtige Rolle spielten.

Im Sommer 1975 gelang es mir, beide bisher unbekanntten Werke in einem völlig kompletten Exemplar in der Württembergischen Landesbibliothek in Stuttgart (heute unter der Signatur HBF 3048) zu entdecken. Es handelt sich um ein Oktavband, in welchem das Kirchengesangbuch von Huszár zu finden ist. Im Anhang waren die Morgengesänge von Kálmáncsehi abgedruckt. So bestand jetzt die Möglichkeit, die früheren Vermutungen und

die oft weitgehenden Schlußfolgerungen endlich zu kontrollieren bzw. zu korrigieren und eine wesentliche Lücke in der Geschichte der ungarischen Literatur zu füllen.

Nicht allein durch konkrete Angaben ist das Bild über die ältesten ungarischen Kirchengesangbücher nun erhellt worden, sondern auch die Ansichten über die Gestaltwerdung der ersten gedruckten Ausgaben waren zu korrigieren. Früheren Auffassungen entgegen ist nun auch bestätigt worden, daß die verschiedenen handschriftlichen Sammlungen bei der Zusammenstellung der frühesten gedruckten Kirchengesangbücher in ungarischer Sprache eine weitaus größere Rolle spielten, als bisher angenommen wurde. Doch gleichzeitig war es auch möglich, eindeutig festzustellen, daß das erste gedruckte ungarische Kirchengesangbuch von Huszár aus dem Jahre 1560 mittelbar oder unmittelbar für alle protestantischen Sammlungen (also sowohl für die kalvinistische als auch für die lutherische Kirche) bis heute bestimmend ist. Dagegen fanden die Morgengesänge von Kálmáncsehi in den späteren Sammlungen nur einen begrenzten Nachhall. Doch ist dieses Dokument sehr wichtig, weil es einen interessanten Übergang zwischen Alt und Neu darstellt: Ein eigentlich mittelalterliches Primbuch wurde durch die Reformation in ungarischer Sprache und in einer wesentlich gelockerten Form neugestaltet.

Aber nicht allein für die ungarische Literatur- und Kirchengeschichte, sondern auch für die Musikgeschichte bietet das Unikat in Stuttgart eine wichtige Quelle. Die 67 Melodien in 258 Notenzeilen sind fast ausnahmslos die ältesten Aufzeichnungen dieser Weisen. Eine ganze Reihe von ihnen war bis heute erst aus

späteren Jahrhunderten — nicht selten schon in veränderter Form — bekannt. Einige haben sich sogar bis in die letzte Zeit als vollkommen unbekannt erwiesen.

Auch für die Geschichte der Buchdruckerei in Ungarn bildet der Band ein wichtiges Dokument. Er verbindet nun die bisher bekannte Tätigkeit der Offizin von Gál Huszár zwischen Ende 1559 in Magyaróvár (Ungarisch-Altenburg) und Mitte 1561 in Debrecen. Dank eingehender Untersuchungen konnte festgestellt werden, daß das Druckwerke in vier Etappen fertiggestellt wurde. Die ersten zwei Bogen wurden gleich nach der Datierung der Widmung von 1. März in Óvár hergestellt. Noch Ende desselben Monats übersiedelte Huszár nach Kassa (Kaschau, Košice), wo etwa sechs weitere Bogen bis zu seiner Verhaftung in Oktober die Presse verließen. Es sieht so aus, daß die Bogen von „I“ bis „N“ oder „O“ noch in Kassa, jedoch in Abwesenheit von Huszár, also in den letzten drei Monaten des Jahres 1560 gedruckt wurden. Von hier ab, also der letzte Teil des Gesangbuches von Huszár und die als Anhang gedruckten Morgengesänge von Kálmáncsehi, erschienen schon in Debrecen, wohin Huszár am 27. Dezember 1560 aus seiner Gefangenschaft flüchtete. So bestätigt das Stuttgarter Unikat, daß die Offizin in Óvár noch 1560 arbeitete. Der Band ist weiterhin die einzige Bestätigung, daß Kassa im Jahre 1560 ein Druckort war, was bisher nur vermutet wurde. Die Jahreszahl 1561 im Kolophon des Bandes beweist, daß es sich auch um das erste Presseprodukt von Debrecen handelt. (Dieser Druckort ist der älteste, der kontinuierlich im heutigen Ungarn existiert.) Auch bei der Rekonstruktion des typographischen Materials von

Huszár bietet sein Gesangbuch viel Neues. So weiß man jetzt z. B., daß er seine Buchschmücke und gegossenen Notenzeichen aus der Wiener Offizin von Raphael Hoffhalter schon 1560 in Óvár besaß.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Falus János és Kormányos József

Műszaki szerkesztő: Berkes Tamás

A kötésterv Kiss István munkája

Terjedelem: 14,26 (A/5) ív + 2,93 (A/5) ív melléklet

AK 1960 k 8386

33.11276 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György